

Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

*Tijen Dünder Sezer

Özet

Dernek kurma özgürlüğü insanların farklı amaçlar için bir araya gelmesini sağlayan, içeriği çok geniş bir insan hakkıdır. Bu çalışmada dernek kurma özgürlüğü sendika ve siyasi parti özgürlüklerini de kapsayan şekilde geniş anlamıyla ele alınmaktadır. Sendikalar ve siyasi partiler birer dernek türüdürler ve geçmişte olduğu gibi günümüzde de siyasi parti ve sendika özgürlüklerine ilişkin ayrı düzenlemeler bulunmadığında dernekler ortak rejimi söz konusu olur. Dernek kurma özgürlüğü bireysel ve kolektif yönleri olan bir özgürlüktür ve bireyin haklarının yanı sıra derneğin haklarını da korumaktadır. Bireyin ve derneğin haklarının ne ölçüde korunacağını ya da bireyin yararlarıyla derneğin yararları çatıştığında hangisine öncelik verileceği yargı kararları ile belirlenmektedir. Çalışmamızda, derneğin ne anlama geldiği ve dernek kurma özgürlüğünün tanımı ve işlevi açıklandıktan sonra, dernek kurma özgürlüğünün tarihsel gelişimi dünden günümüze düşünce alanında, seçilmiş ülke örneklerinde ve ülke anayasaları ile uluslararası belgelerde ele alınmıştır. Bu bağlamda dernek kurma özgürlüğünün öznesi ve kapsamı konusundaki gelişim ile bu özgürlüğün insan hakları içindeki yeri de değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında, geçmişten bugüne dernek kurma özgürlüğünün genel bir çerçevesi verilirken doktrindeki görüşlerden, karşılaştırmalı hukukun verilerinden ve farklı mahkeme ve denetim organlarının kararlarından yararlanılmıştır.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Yrd. Doç. Dr.

Anahtar Kelimeler: Dernek kurma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, dernek, sendika, siyasi parti, insan hakları.

Keywords: Freedom of association, association, trade union, political party, human rights.

I. GİRİŞ

Dernek kurma özgürlüğü toplum yaşamının gelişimi için vazgeçilmez bir özgürlüktür. Kişilerin bir araya gelerek örgütlenmeleri, uzun yıllar boyunca yöneticiler tarafından bir tehdit olarak algılanmış, bu özgürlüğün pozitif hukuk belgelerinde güvence altına alınması oldukça geç gerçekleşmiştir.

Dernek kurma özgürlüğü, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pozitif hukuk belgelerinde korunmaya başlanmıştır. Tarihsel süreçte siyasi parti ve sendikalara ilişkin güvenceler kural olarak daha da geç garanti altına alınmış, bu örgütlenmeler dernek kurma özgürlüğü kapsamında korunmuşlardır. Bugün dahi bazı anayasalarda ve uluslararası belgelerde siyasi parti ve sendika özgürlüklerine ilişkin özel düzenlemeler bulunmaması ve bu özgürlüklerin dernek kurma özgürlüğü şemsiyesi altında korunmaları, bu çalışmada dernek kurma özgürlüğünü, sendika ve siyasi parti özgürlüklerini de içeren anlamıyla, yani geniş anlamıyla ele almamızı gerektirmiştir. Sendikalara ve siyasi partilere ilişkin özel düzenlemeler bulunmadığında, bu örgütlenmeler dernekler hukukuna tabidirler.

Doktrinde “dernek kurma özgürlüğü” kavramını karşılamak üzere “örgütlenme özgürlüğü” ifadesi de kullanılmakla birlikte biz daha yerleşmiş bir kavram olan “dernek kurma özgürlüğü”nü tercih ettik. Bunun sebeplerinden bir tanesi uluslararası belgelerin resmi çevirilerinde “dernek kurma özgürlüğü” kavramının yer alması, bir diğeri ise “örgüt” ifadesinin “dernek” kavramından daha geniş bir anlam içermesidir. Örnek olarak, şirket, vakıf ve kamu kurumu niteliğindeki meslek

kuruluşları birer örgüt olmakla birlikte kural olarak dernek kapsamında değerlendirilmezler.

Çalışmamızın amacı dünden bugüne gelişim çizgisiyle dernek kurma özgürlüğünün genel çerçevesini verebilmektir. Dernek kurma özgürlüğünün içeriği çok geniş olduğundan, önemli ve değişik işlevleri olan bir haktır. Bu özgürlük, bir yandan farklı örgütlenme biçimlerini korurken, diğer yandan bireysel ve kolektif yönü bulunmaktadır. Bu makalede dernek kurma özgürlüğünün, sadece bireysel yönü olan haklardan neden daha geç garanti altına alındığı ve geçirdiği tarihsel gelişim süreci farklı ülke örnekleriyle ele alınmaktadır. İnsanı temel alan bireyci görüş uzun yıllar kolektif yönü olan dernek kurma özgürlüğüne mesafeli davranmıştır. Dernek kurma özgürlüğünün gelişim süreci içinde, pozitif hukuk belgelerinde garanti altına alınmasıyla birlikte bu kez dernek kurma özgürlüğünün kapsamı problemi ortaya çıkmış, özgürlüğün bireyin haklarının yanı sıra derneğin haklarını da koruyup korumadığı tartışılmıştır. Biz çalışmamızda dernek kurma özgürlüğünün bireyin haklarının yanısıra derneğin de haklarını koruduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızda öncelikle dernek ve dernek kurma özgürlüğü kavramları ile dernek kurma özgürlüğünün işlevi ele alınmakta, ardından düşünce ve uygulama alanında, seçilmiş ülke örneklerinde ve anayasalar ile uluslararası belgelerde bu özgürlüğün gelişim çizgisi aktarılmaktadır. Dernek kurma özgürlüğünün öznesi ve kapsamı tarihsel süreç içinde özel olarak ele alınmaktadır ve bu konuya ilişkin bazı yargısal kararlara, seçilmiş ülke örnekleri ile uluslararası sözleşmelere ilişkin kısımlarda ayrıca yer verilmektedir. Makalenin son kısmında dernek kurma özgürlüğünün insan hakları içindeki yeri değerlendirilmektedir. Çalışmamızda doktrindeki görüşlerden, Mahkeme ve denetim organlarının kararlarından yararlanılmış, farklı ülkelerin düzenlemeleri ile uygulamalarına yer verilmiştir.

II. “DERNEK” KAVRAMI

Bireyler, karşı karşıya geldikleri problemleri çözebilmek için başkalarıyla bir araya gelirler ve ortak görüş ve çıkarları paylaşan

diğer kişilerle güç birliği yaparlar.¹ Dernek, çoğu durumda genel bir yarar için çalışmak, sorumluluklar almak ve sosyal gelişmeler karşısında bir ölçüde etkili olmak üzere kişilerin bir araya gelmesiyle oluşan, gönüllülük esasına dayanan ve kar amacı gütmeyen kişi topluluğudur.² Bir başka tanım uyarınca, dernek az çok kalabalık bir kişi topluluğunun belirli bir amacı sağlamak veya ortak olan bir menfaati gerçekleştirmek üzere oluşturduğu tüzel kişidir.³

Dernekler kişi topluluğudurlar ve ideal (manevi) bir amaç güderler. Derneklerin unsurları konusunda görüş ayrılıkları olmakla birlikte, genellikle bu unsurların kişi, ortak amaç, süreklilik, organizasyon ve gönüllülük olduğu söylenebilir.⁴ Dernekler, gönüllü birliklerdir ve bu unsur dernekleri kamu tüzel kişisi olan birliklerden ayırır.

Dernek bir üst kavramdır. Bu kavram içine kural olarak ideal amaç güden insan topluluğu biçimindeki tüm örgütlenmeler girer. Örneğin, bilimsel amaç güden kurumlar, eğlence ve spor amacı güden kulüpler, siyasi amaç güden siyasi partiler ile çalışanlar arasında dayanışmayı sağlayan ve işçilerin çıkarlarını koruma amacı güden sendikalar derneklerin birer çeşididirler.⁵ Kar amacı güden örgütler kural olarak dernek kapsamı içinde değerlendirilmez.⁶ Bu bağlamda, ideal bir amacın

¹ Ahmet **Yücekök**, *Türkiye’de Dernek Gelişimleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s. 9.

² Anne **David**, “Freedom of Association and Freedoms of Associations” in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993, s. 90; Ayrıca bkz. Hikmet **Yavuziğit**, “Dernekler ve Demokrasi”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, *Prof. Dr. Latif Çakıcı’ya Armağan*, C.50, No:1-2, Ocak-Haziran-1995, s. 415.

³ Jale **Akipek** ve Turgut **Akıntürk**, *Türk Medeni Hukuku*, 1. C., 5. B., Beta, İstanbul, 2004, s. 581.

⁴ Bkz. Aydın **Zevkliler**, Beşir **Acabey** ve Emre **Gökyayla**, *Medeni Hukuk*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2000, s. 615; Baki İ. **Engin**, *Dernek Üyeliğinin Kazanılması ve Kaybedilmesi*, İstanbul, Everest Yayınları, 1995, s. 20.

⁵ **Zevkliler/ Acabey/ Gökyayla**, s. 613,614; Aydın **Zevkliler** ve Ayşe **Havutçu**, *Medeni Hukuk*, Seçkin, Ankara, 2002, s.171; **Akipek J.-Akıntürk T.**, s. 583.

⁶ Evert **Alkema**, “Freedom of Association and Civil Society”, in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in collaboration with

gerçekleştirilmesi için bir araya gelen örgütlenmiş kişi topluluklarını belirtmek üzere kullanılan çeşitli terimler ne olursa olsun, her biri gerçekte dernektirler.⁷

Sosyolojik olarak sendikalar ve siyasi partiler dernek türü örgütlenmeyi esas alırlar. Hukuksal açıdan ise parti ve sendikalar kural olarak dernekler ortak hukuk rejimine bağlıdırlar. Bu nedenle sendikalar için mesleki dernek, siyasi partiler için de siyasi dernek ifadeleri kullanılmaktadır. Birer özel hukuk tüzel kişisi olan bu örgütlenmelerin ortak bir kategoride toplanmaları, tarihsel açıdan gelişimleriyle bağlantılıdır. Tarihsel olarak dar anlamda derneksel örgütlenme siyasi parti ve sendikalardan önce ortaya çıkmış, sendika ve siyasi partiler de süreç içinde buradan evrimleşmişlerdir.⁸

Derneklerin amaçları birbirlerinden çok farklıdır. Dernek türlerinin en temel ayırıcı özelliği amaç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Dar anlamda derneklerin amacı çok çeşitli olabilir ve sanatsal, kültürel, sportif, bilimsel, edebi, ideolojik, siyasi, mesleki ya da dinsel amaçlarla dernek kurulabilir.⁹ Sendikalarda mesleki amaç¹⁰, siyasi partilerde ise siyasi amaç ön plana çıkmaktadır.¹¹ Bu bağlamda sendikalar, işçi ve işverenlerin çalışma ilişkilerinde, ortak ekonomik–sosyal hak ve menfaatlerini geliştirmek için meydana getirdikleri kuruluşlardır.¹² Siyasal partiler ise, halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet mekanizmasının kontrolünü ele

the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993, s. 57-59: Dernek (association) terimi bazı yazarlarca, en geniş anlamıyla, bütün özel hukuk tüzel kişilerini ifade etmek için de kullanılmıştır.

⁷ Akipek /Akıntürk , s.554, 555; Ayrıca bkz. Engin, s. 20.

⁸ İbrahim Kaboğlu, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989 (Kolektif), s. 68-70.

⁹ John Gibsson, *Dictionary of International Human Rights*, Scarecrow press, London, 1996, s. 46

¹⁰ Ünal Narmanhoğlu, *İş Hukuku II, Toplu İş İlişkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2001, s. 56

¹¹ Kaboğlu, Kolektif, s. 60.

¹² Adnan Tuğ, *Sendikalar Hukuku*, 2. B., Yetkin, 1992, s.1, 2; Can Tuncay, *Toplu İş Hukuku*, Alfa, İstanbul, 1999, s.13; Zafer Saka, *Uygulamada Sendikalar Hukuku*, Adana, 1979, s. 3.

geçirmeye veya sürdürmeye çalışan, sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip dernek türleridirler.¹³

Siyasi partilerin ve sendikaların amaçlarının diğer derneklerden farklı olması, bu iki dernek türünün çoğu kez ayrıca düzenlenmesine sebep olmuştur.¹⁴

III. DERNEK KURMA ÖZGÜRLÜĞÜ VE İŞLEVİ

İnsan haklarının en önemlilerinden birisi olan dernek kurma özgürlüğü yoluyla kişilerin kültürel, siyasi, dini, mesleki, sportif ya da sosyal amaçlarla bir araya gelmeleri¹⁵ sağlanır.

Dernek kurma özgürlüğü içeriği çok zengin bir haktır. Bir yandan, -geniş anlamıyla- sendika ve siyasi parti özgürlüklerini içermektedir; sendika ve siyasi partilere ilişkin özel düzenlemeler bulunmadığında bu örgütlenmeler dernek kurma özgürlüğü şemsiyesi altında korunurlar. Diğer yandan dernek kurma özgürlüğü, -aşağıda yer verilecek olan- doktrindeki ağırlıklı görüş ve yargı kararları uyarınca hem bireylerin derneğe üye olma, üye olmaya zorlanmama, dernek içinde faaliyetlerde bulunma ve üyelikten ayrılmama gibi haklarını hem de derneklerin kendine özgü faaliyetlerini ve varlık güvencesini korumaktadır.¹⁶

Dernek kurma özgürlüğü yoluyla, düşünceyi açıklama özgürlüğünden bir adım daha ileriye gidilmektedir. Kişilerin tek başlarına düşüncelerini açıklamaları, bu kişiler çok ünlü ya da zengin olmadıkça, toplumda diğer kişilere ulaşmaz ve etkili olamaz. Oysa aynı düşünceleri paylaşan kimselerin bir araya

¹³ Ergun **Özbudun**, *Siyasi Partiler*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 2; Siyasi partiler, iktidarı ele geçirmek amacı güden ayrı bir statüye sahip özel dernekler olarak tanımlanabilir. Bkz. Zehra **Odyakmaz**, "Siyasi Partilerin Kapatılması İle İlgili Hükümlerde Uyumsuzluklar ve Uygulamadaki Güçlükler, *Anayasa Yargısı*, C.13, Ankara, 1996, s. 234.

¹⁴ Hüseyin **Hatemi**, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri*, 1. C., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 300.

¹⁵ **Seminar on Freedom of Association**, London, UK, 18.06.1968, s. 8-10.

¹⁶ Bülent **Tanör** ve Necmi **Yüzbaşıoğlu**, *1982 Anayasası'na göre Türk Anayasa Hukuku*, Beta, İstanbul, 2001, s. 173.

gelerek örgütlenmeleri, bu düşüncelerin topluma aktarılmasını ve yaşama geçirilmesini kolaylaştırır.¹⁷

Dernek kurma özgürlüğünün en basit ve anlaşılabilir faydası özellikle günümüzün yalnızlaşan bireyleri için, bir ifade biçimi ve faydalı olma duygusuyla birlikte kendilerini iyi hissetmelerinin bir yolu olmasıdır. Bireylerin derneklere üye olup, dernek faaliyetlerine katılmaları, onların artan bir şekilde yardım, spor, şehir yaşamı, sağlık, eğitim, müzik ve sanat etkinliklerine katılmalarının bir yoludur.¹⁸

Dernek kurma özgürlüğü aracılığıyla sosyal ve kültürel yaşamın gelişimi sağlanır.¹⁹ Dernekler bir yandan bireylerin tek başlarına yapamayacakları faaliyetlerin gerçekleşmesini sağlayan bir araç olurlarken, diğer yandan kamu için başka şekilde sağlanamayacak yararları gerçekleştirirler.²⁰

Örgütlenme, çoğulcu demokrasi için yaşamsaldır.²¹ Çoğulcu demokratik düzenin gerçekleştirilebilmesi için toplumda da çoğulcu bir toplum yapısının bulunması gereklidir.²² Dernek kurma özgürlüğü tüm gerekleriyle güvence altına alınmadığı ve dernek, sendika ve siyasi partiler etkin faaliyet gösteremediği sürece çoğulcu bir demokrasiden söz etmek mümkün olmayacaktır. Dernek kurma özgürlüğü, yönetimi denetleme işlevi gören çok

¹⁷ Ammy **Gutmann**, "Freedom of Association, An Introductory Essey" in: *Freedom of Association*, Ammy **Gutmann** (edited by), Princeton University Press, 1998, s. 3.

¹⁸ **Gutmann**, s. 3.

¹⁹ Jean **Morange**, "Freedom of Association" (General Report) in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in Collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993, s. 203.

²⁰ Bülent **Köprülü**, *Medeni Hukuk, Genel Prensipler-Kişinin Hukuku*, 2. B., İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 427.

²¹ Pierre Henri **Imbert**, Opening Speech, in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in Collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993, s. 15, **Morange**, s. 206; Paras **Diwan**, *Human Rights and the Law*, Universal and Indian, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1998, s. 269.

²² Ergun **Özbudun**, *Türk Anayasa Hukuku*, 7. B., Yetkin Yayınları, Ankara, 2002, (Türk Anayasa), s. 43.

önemli bir araçtır²³ ve dernekler gücün kullanımına karşı denge oluştururlar. Bireyler dernekler bünyesinde bir araya gelerek devlet iktidarını sınırlandırır.²⁴

Dernek kurma özgürlüğüne siyasi partiler açısından bakıldığında, bu örgütlerin bir yandan yurttaşların siyasal bilincini geliştirip, siyasal kanaatlerin oluşmasını bir yandan da seçimlerde adayların belirlenmesini sağladığını görmekteyiz.²⁵ Partiler birbirine benzeyen ve birbirine yakın olan siyasal kanaatleri, bazı görüşlerin sivriliklerini törpüleyerek birkaç büyük grup halinde bir araya toplarlar. Bu sentez sayesinde, seçmen kimi ve neyi seçebileceğini kestirebilir.²⁶ Partiler kendilerine yansıtılan talepleri değerlendirip, bunları gerçekleştirebilmeleri için devletin temel kurumlarına iletirler. Partilerin kişilerin karar alma mekanizmalarına katılmasını en üst düzeye çıkarma fonksiyonları bulunmaktadır.²⁷ Siyasi partilerden çoğunluğu sağlayanlar iktidarın kullanılmasına katılırlarken,²⁸ muhalefet partileri yürütmenin eylemlerinin kontrolü sorumluluğunu alırlar. Siyasi partiler yönetenler ile yönetilenler arasında yaşamsal bir bağıdır.²⁹

Sendikalarda mesleki amaç ön plandadır. Sendikaların temel işlevi üyelerinin çalışma ilişkilerinde ekonomik-sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek olmakla birlikte³⁰ sendikalar aynı zamanda hem siyasal alanda önemli bir katılma ve baskı unsuru hem de sosyal hakları gerçekleştirmede etkili bir

²³ Jerome **Barron** ve Thomas **Dienes**, *Constitutional Law*, Blackletter Series-West Group, 1999, s. 365; **Morange**, s. 203.

²⁴ Ergun **Özbudun**, *Türk Anayasa*, s. 42.

²⁵ Keith **Ewing**, *The Funding of Political Parties*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, (Political Parties) s. 2; Robert **Garner** ve Richard **Kelly**, *British Political Parties Today*, 2. B. Manchester University Press, Manchester, 1988, s. 6; Maurice **Duverger**, *Siyasal Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 278, Ankara, 1970, s.371; **Kaboğlu**, *Kolektif*, s. 60, 61.

²⁶ Münci **Kapani**, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 273; **Ewing**, *Political Parties*, s.1; Erdoğan **Teziç**, *Anayasa Hukuku*, 10. B., Beta B., İstanbul, 2005, s. 333.

²⁷ **Garner/ Kelly**, s. 6.

²⁸ **Teziç**, s. 333; **Ewing**, *Political Parties*, s. 2.

²⁹ **Özbudun**, *Siyasal*, s. 162.

³⁰ Nuri **Çelik**, *İş Hukuku Dersleri*, 18. B., Beta, İstanbul, 2005, s. 347

araçtırlar.³¹ Sendika hakkı olmadan diğer sosyal hakların etkin bir şekilde uygulama alanı bulması beklenemez.³² Bu bağlamda, dernek özgürlüğünün, ekonomik ve sosyal hakları destekleme fonksiyonu bulunmaktadır.³³

Liberal demokrasilerde, dernek kurma özgürlüğünün yararı başka herhangi bir şeyle karşılaştırılmaz.³⁴ Dernekler modern toplumun bünyesinin bir ürünüdürler ve ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmenin bir ölçüsü olarak kabul edilebilirler.³⁵

IV. DERNEK KURMA ÖZGÜRLÜĞÜNÜN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

A. Düşünsel Temelleri

Tarih boyunca insanoğlu ortak amaçlarını gerçekleştirmek için bir araya gelmeye çalışmış³⁶ ve kişilerin bir araya gelmelerinin etkisi eski çağlardan bu yana dikkate alınmıştır. Yöneticiler için dernekler daima bir tehdit olarak algılanmış, bir örgüte üye olmanın devlete sadakati zayıflatacağı düşünülmüştür.³⁷ Yakın zamana kadar, derneklere olan tutum hep olumsuz olmuş, açıkça izin verilmeyerek, kişilerin örgütlenmeleri engellenmiştir.³⁸

³¹ **Kaboğlu İ.**, Kolektif, s. 60; **Bülent Tanör**, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul, 1978, (Sosyal Haklar), s. 290.

³² **Tanör**, *Sosyal Haklar*, s. 290.

³³ **Keith Ewing**, "Freedom of Association", in *Individual Rights and the Law in Britain*, Cruden Mc C.- Chambers G.(edited by), Clarendon Press, Oxford, 1994, (Freedom), s. 239, **Richard Clayton** ve **Hugh Tomlinson**, *The Law of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 1146.

³⁴ **Morange**, s. 203.

³⁵ **Yavuziğit**, s. 417.

³⁶ **Gibsson**, s. 46.

³⁷ **Yavuziğit**, s. 429.

³⁸ **Alkema**, s. 56; Özellikle dini topluluk ve örgütlenmeler zaman zaman çok sert tedbirlerle karşılaşmışlardır. Roma İmparatorluğu döneminde Hristiyanlar ve tarihte uzun bir zaman boyunca yahudiler yasak ve baskılarla karşı karşıya kalmışlardır. **Gibsson**, s. 46; **Morange**, s. 202; **İlhan Akın**, *Temel Hak ve Özgürlükler*, 3. B., İstanbul,1971, (Temel Hak), s. 167.

Bununla birlikte yüzyıllardır, dini, mesleki ve diğer gruplaşmalar toplumlar üzerinde etkide bulunmuşlardır.³⁹

Topluluk oluşturulmasına ilişkin konulara yüzyıllardan bu yana düşünce alanında değinilmiştir. Filozofların bir araya gelme özgürlüğü ile ilgili fikirlerine bakıldığında, Platon'un (M.Ö. 427–347), bireyin kendisini devletin buyruğu dışında herhangi bir düzene tabi kılmaması gerektiğini ileri sürdüğü ve aile kurumuna dahi karşı çıktığı görülmektedir. Düşünere göre, devlet bireyin ihtiyaçlarının giderilmesi için üstün kurumdur ve kişi devlete karşı, kısmi sadakatlerle saptırılmaması gereken bölünmez bir sadakat yükümlülüğü altındadır. Platon'un öğrencisi olan Aristoteles (MÖ 384–322), devletin gerekliliğini ve önceliğini tespit etmekle birlikte, toplumun çoğulcu yapısını kabul etmekte ve vatandaşların siyasi teşkilat olan yüce topluluğun parçalarını teşkil eden sınırlı topluluklar kurabileceklerini ve bunlara katılabileceklerini belirlemektedir. Akinolu Thomas da (1225–1274) Aristoteles gibi, devlet içinde sınırlı toplulukların kurulmasını ve bunlara katılımı kabul etmektedir. Bununla birlikte devlet en üstün topluluktur ve insanoğlunun toplumsal niteliğinin zaruri bir sonucudur. Akinolu Thomas bir araya gelme özgürlüğünü, insan doğasından kaynaklanmakla birlikte, kesinlikle devredilemez olarak kabul etmemiştir.⁴⁰ Gerek Aristoteles gerekse Akinolu Thomas'a göre bir araya gelme hakkı kuşkusuz mutlak değildir.⁴¹ İlkçağ ve ortaçağ düşüncesinde insan hakları ve dernek özgürlüğü konusunda sistemli bir düşünceye rastlamak mümkün değildir.

İnsan hakları doktrini sistemli bir şekilde yeniçağda ortaya konmuştur. Doğal hukuka dayanan insan hakları anlayışı tabiat hali, toplumsal sözleşme gibi kavramlara dayanarak insanların doğuştan, dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez insan haklarına sahip olduğunu savunmuştur. Diğer yandan bireyci doktrin insan haklarının kaynağı konusunda yalnız insana dayanmıştır.⁴² Yeniçağ düşünürleri yapıtlarında bireysel hakları

³⁹ **Morange**, s. 202.

⁴⁰ Charles E., **Rice**, *Freedom of Association*, New York University Press, New York, 1962, s. 2-4

⁴¹ **Rice**, s. 6

⁴² **Kapani**, s. 30- 40.

vurgulamışlar⁴³ ve dernek özgürlüğü gibi kolektif yönü olan özgürlüklerin gerçekleşmesini savunmamışlardır.

Yeniçağ düşünürlerinden Thomas Hobbes (1588-1679) ikincil örgütlenmelerin gelişmesini sakıncalı addetmiştir. Hobbes, bağımsız dini gruplara, siyasi örgütlenmelere, baskı gruplarına şiddetle karşı çıkmaktadır. Yine Hobbes, kilisenin devletten ayrı olmasını kabul etmemektedir.⁴⁴ John Locke (1632–1707) bir araya gelme hakkı ile ilgili genel bir teori oluşturmamıştır. Bu konudaki görüşleri büyük ölçüde din-devlet ilişkileri konusundaki düşüncelerinden çıkarılabilir. Locke, kilise ve devletin işlevleri arasında ayrılık olmasını şart koşmakta; kiliseyi, iradi, insan yapısı bir kurum olarak değerlendirmekteydi. Dini örgütlenmeler konusundaki görüşleri ile baskıcı yönetimlere karşı kişilerin bir araya gelmesini savunması ve bir araya gelme hakkı konusundaki ılımlı görüşleri Amerika’da kolonilerdeki okuyucularını etkilemiştir. John Lock’un sınırlamalara tabi tutulabilen doğal ve devredilmez bir araya gelme hakkını kabul ettiği söylenebilir.⁴⁵ Harrington (1611–1677) bir araya gelme özgürlüğü üzerinde genel olarak odaklanmamakla birlikte, bu konudaki tutumu –Lock da olduğu gibi-, dini örgütlenmelere ilişkin yaklaşımında görülebilir. Düşünürü göre, bir dine girmek gönüllüğe dayanmalı ve dini cemaatlerin ibadet özgürlüklerine karışılmamalıdır.⁴⁶ Ayrıca düşünür, cumhuriyetçi düşünceleri yaymak üzere siyasi bir dernek (Rota Club) kurmuştur.⁴⁷

Fransız aydınlanmasının önde gelen temsilcisi Jean Jacques Rousseau (1712–1778) yalnızca izole edilmiş vatandaşların, genel iradeyi açığa çıkarabileceğini kabul etmiştir.⁴⁸ “Sosyal Sözleşme” isimli eserinde Rousseau, örgütlenmelerin olduğu bir toplulukta, örgütlerin iradelerinin bireylerin iradelerinin yerine geçeceğini, kişiler kadar değil örgütler kadar olacağını

⁴³ Cem **Eroğul**, “Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Birkaç Tarihsel Örnek ve Tartışma”, *Ahmet Şükrü Esmer’e Armağan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 125.

⁴⁴ **Rice**, s. 6-8, 14.

⁴⁵ **Rice**, s. 9.

⁴⁶ **Rice**, s. 11,12; **Barron/ Dienes**, s. 364.

⁴⁷ **Eroğul**, s. 112.

⁴⁸ **Morange**, s. 206.

belirtmiştir. Yazarın düşünceleri diğer 18. yüzyıl Fransız düşünürlerini de etkilemiş ve onlar da derneklere düşmanca bakmışlardır. Marques de Concordet (1743-1794), feodal sistemin kalıntıları olarak nitelendirdiği tekelci esnaf birliklerine, keşişlik birliklerine karşı çıkmıştır. Ona göre, bu tip örgütlenmelerde kişi yalnızca bir grubun üyesi olmakla tanımlanmaktadır.

18. yüzyıl düşünürlerinin özellikle kilise etrafında zorunlu örgütlenilmesine ne kadar karşı oldukları dikkat çekicidir. Amerikan liderleri ile dostluğu olan Voltaire (1694–1778) eserlerinde, Amerika dâhil olmak üzere zorunlu ve ayrıcalıklı kiliseye şiddetle karşı çıkmıştır.⁴⁹

Yakınçağa baktığımızda, Tocqueville (1805–1859) 1835 tarihli Amerika’da Demokrasi adlı eserinde dernek özgürlüğünün önemini vurgulamıştı. Yazar bu eserde, kendisi için eylemde bulunma hakkının yanı sıra, insanoğlunun en doğal ayrıcalığının kendi çabalarını diğer kişilerle birleştirmesi ve onlarla birlikte hareket etmesi olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, dernek özgürlüğü yapı itibarıyla hemen neredeyse kişi özgürlüğü kadar devredilemez bir haktır.⁵⁰ Tocqueville, Durkheim (1858-1917) ve Simmel (1858-1918) gibi gönüllü örgütleri bireyin sosyal bağlarını geliştiren, toplumsal kimliğinin kaynağını gösteren ve modern toplumda kişilerin yalnızlaşmasını engelleyen kurumlar olarak görmekteydi. Ancak Tocqueville aynı zamanda siyasi derneklerin özel önemine de işaret etmekte ve bu dernekleri çoğunluğun zorbalığına karşı bir garanti olarak görmekteydi.⁵¹

Dernek kurulmasına ve derneklere üye olunmasına ilişkin mantıklı bir sonuç Alman Otto von Gierke (1841–1921) tarafından geliştirilmiştir. Yazar gönüllü örgütün kendisine bir kişilik tanımaktadır. Yazar örgütü organik bir varlık olarak görmektedir. Örgüt, yalnızca üyeleri tarafından temsil edilmemekte, daha ziyade üyeleri aracılığıyla faaliyette bulunmaktadır. Modern doğal hukuk

⁴⁹ Rice, s.15, 16.

⁵⁰ Alexis de Tocqueville, (ed. Philip Bradley-Henry Reeve), *Democracy in America*, V. I, New York, 5th printing, 1951, s.196.

⁵¹ David Knoke, *Organizing For Collective Action, The Political Economies of Associations*, New York, 1990, s. 11.

düşünürlerinden Jacques Maritain (1882–1973) ara organizasyonların çoğulcu bir toplum için gerçek anlamda bir gereklilik olduğunu vurgulamıştır.⁵²

B. Uygulama Alanında Gelişimi ve Pozitif Hukuk Belgelerinde Yer Alışı

1) Genel Olarak

Uygulama alanında ilk adım, ilkçağda Roma'da on iki levha kanunlarıyla, -kanunların ihlal edilmemesi şartıyla- dernek kurulmasına izin verilmesidir.⁵³

Ortaçağın dünya görüşü kolektivisitti ve bu çağ bireyleri birlikler ve topluluklar içine koymuştur. Birey, birlikler içinde yaşamakta ve bireyin davranışlarını, yaşam biçimini, düşüncelerini hep birlikler belirlemekteydi. Ortaçağda loncalar, dinsel birlikler, kardeşlikler, tarım kooperatifleri gibi pek çok birlik meydana gelmiştir. Ancak bireyin iradesi bu birliklerin içinde kaybolmuştur.⁵⁴

Yeni çağın dünya görüşü ortaçağın kolektivist anlayışına ve birey iradesinin topluluk içinde kaybolmasına bir nevi tepkidir. Yeni çağda ortaya çıkan bireyci görüş, bireyi birliklerin esaretinden kurtarmak ve Ortaçağın birliklerini kaldırmak istemiştir.⁵⁵ Gerek eski çağ ve ortaçağ gerekse yeni çağda kişilerin

⁵² Rice, s. 16, 17.

⁵³ Alkema, s. 56; Özcan Karadeniz-Çelebican, *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 3. B., Ankara, 1996, s. 182: Roma'da özel hukuk alanında faaliyet gösteren kendilerine kişilik tanınmış kişi topluluklarına rastlanmaktaydı. Oniki Levha Kanununda iki dernek tipinden söz edildiği görülmektedir: Collegium'lar ve Solidas'lar. Collegium'lar esnaf ve zanaatçıların, tüccarların kurdukları derneklerdi. Solidas'lar ise dini derneklerdi; Ergun Özsunay, *Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, 5. B., İstanbul-1982, s. 6: Collegium ve Solidaslara Roma hukukunun ilk dönemlerinde büyük bir hoşgörülle yaklaşmış ancak cumhuriyetin sonlarına doğru Augustus döneminde çıkarılan Lex Iulia ile dernek kurma senatonun iznine bağlanmıştır. Böylece 12 Levha Kanunu ile tanınmış özgürlük sınırlanmış özellikle hristiyan dernekler yasaklanmıştır; Hatemi, s. 42.

⁵⁴ Özsunay, s. 7.

⁵⁵ Özsunay, s. 8; Kaboğlu İ., Kolektif, s. 40.

insan haklarının ve bir araya gelme özgürlüklerinin korunduğunu söylemek mümkün değildir.

Doğal hukuk görüşünün ve bireyci görüşün etkileriyle insan haklarının sistematik bir şekilde pozitif hukuk belgelerinde güvence altına alınması 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gerçekleşmiştir. Ancak, 18. ve 19. yüzyıllarda dahi, dernek kurma özgürlüğü siyasi iktidarlarca tanınmamış, bu yüzyıllarda kabul edilen insan hakları bildirgeleri ile Anayasalarda dernek kurma özgürlüğü kural olarak güvence altına alınmamıştır.⁵⁶

İlk insan hakları bildirgeleri ve ilk anayasalarda dernek kurma özgürlüğüne yer verilmemesinin en önemli nedenlerinden birisi bireyci doktrinin etkisidir.⁵⁷ Bireyci doktrine⁵⁸ göre her türlü hakkın kaynağı insandır. Çünkü biricik gerçek, hür ve sorumlu varlık olarak sadece o vardır. İnsanlar tarafından meydana getirilen toplulukların, kurumların kendilerine özgü hakları bulunmamaktadır.⁵⁹ Söz konusu bildiriler ve anayasalarda toplu hakların ve dolayısıyla dernek kurma özgürlüğünün bulunmamasının bir diğer nedeni de doğal hukuk akımıdır.⁶⁰ İlk bildirilerde ve anayasalarda doğal hukukun etkisiyle insanların doğuştan sahip olduğu, devredilmez ve vazgeçilmez haklar yer alır. Doğal hukuka dayanan ve 18. yüzyılda Fransa ve Amerika'da hakim olan sosyal sözleşme okulu, devlet otoritesinin temeli olarak bireye dayanmakta ve ara organizasyonlara çok dar bir alan bırakmaktaydı.⁶¹ Doğal hukuk doktrinine göre,⁶² devlet,

⁵⁶ **Alkema**, s. 56.

⁵⁷ **Kaboğlu İ.**, Kolektif, s. 40; **Davidson**, s. 5.

⁵⁸ Bireycilik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan **Akın**, *Kamu Hukuku*, 2. B., Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, (Kamu), s.269 vd.; **Akın**, Temel Hak, s. 13 vd.

⁵⁹ **Kapani**, s. 39; Bireyci görüşe göre, toplumda siyasi örgüt, kişilerin hak ve özgürlüklerini sağladığı ölçüde hukuka uygun düşer. Bkz. **Akın**, Kamu, s. 274; **Akın**, Temel Hak, s. 17.

⁶⁰ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 39, 40; **Rice**, s. 16, Scott **Davidson**., *An Introduction to International Human Rights*, Open University Press, 1993, s. 4.

⁶¹ **Rice**, s. 16.

⁶² Doğal hukuk doktrinine göre, insanlar tabiat halinde yaşarlarken toplumsal sözleşme yaparak, siyasal toplum haline geçtiler. Ancak tabiat halinde sahip oldukları özgürlüklerin en esaslı olanlarını topluluğa devretmediler. Devlet

kendisinden önce var olan haklarla bağlıdır ve onlara saygı göstermek zorundadır. Ancak, kişilerin tabiat halinde sahip oldukları devlet öncesi haklar, tabiat halinde toplu yaşam olmadığı için toplu haklar olamazlar. Tabiat halinde yalnızca bireyler vardır. Toplu haklar yoktur.⁶³

Gerek bireyci doktrin gerekse doğal haklar doktrini toplu hakların yeşermesine izin vermemiştir.⁶⁴ Üstelik siyasi iktidarlar, kişilerin bir araya gelmelerini kendileri için bir tehdit olarak gördükçe ve baskıcı yönetimlerini sürdürmek istedikçe dernek kurma özgürlüğünün önünü açmamışlardır.⁶⁵

18. yüzyıl düşünürlerinin derneklere karşı düşmanca tutumu ve bireyci anlayış, Fransız devriminin hemen ardından, Fransa'da tüm derneklerin kapatılmasına yol açmıştır. 1791 yılında çıkarılan bir kanun tüm dernekleri (mesleki gruplaşmalar, işçiler arasında kurulan dernekler, çırak birlikleri vd.) yasaklamıştır.⁶⁶ Bu yasağın ardındaki anlayışa göre, örgütler, birey ile devletin arasına girerek, birey iradesini saptırmaktadırlar. Birey, grupların üyesi olarak değil, fakat vatandaşlık bağı ile bağlı olduğu siyasi topluluğun yani milletin üyesi olarak hareket etmelidir.⁶⁷ Bunun dışında, yöneticiler örgütlenme özgürlüğünden gelen gücün kendilerine karşı kullanılabileceğini düşünmüşlerdir. Ayrıca bir yandan feodalite kalıntısı özerk kuruluşların kalıntıları silinmek istenmiş diğer yandan burjuvazi kendisine tehdit olarak algıladığı sendikaların oluşmasını istememiştir.⁶⁸ Bireyi özgürleştirmek, millet iradesini saptıran aracı kurumları ortadan kaldırmak ya da işçileri meslek kuruluşlarının hiyerarşisinden kurtarmak gibi gerekçelerin ardında aslında burjuva sınıfının kendi çıkarları ve kapitalizmin gelişmesi amacı yatmaktaydı.⁶⁹

kendisinden önce varolan bu haklarla saygı göstermek zorundadır. **Kapani**, s. 30, 31.

⁶³ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 39.

⁶⁴ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 40; **Davidson**, s. 4, 5.

⁶⁵ **Akın**, Temel Hak, s. 167.

⁶⁶ **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 53.

⁶⁷ **Teziç**, s. 314; **David**, s. 88.

⁶⁸ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 41, **David**, s. 88

⁶⁹ **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 55.

19. yüzyılda, Amerikan insan hakları bildirilerinin ve 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisinin tanımış olduğu bireysel hakların uygulanmasına devam edilmiştir.⁷⁰ Ancak aşırı bireyci anlayışa karşı 19. yüzyıldan itibaren yoğun bir tepki uyanmıştır. Bu tarihten sonra insan haklarının içeriğinde ve devletin işleyişinde sosyal yönde bir genişleme görülür.⁷¹ Sanayi devrimiyle birlikte gelir dağılımındaki uçurumlar ve artan sefalet, tanınmış olan bireysel hakların halkın büyük bir bölümü için hiçbir anlam ifade etmemesini gözler önüne sermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasal ve sosyal haklar için talepler artmış⁷² ve klasik liberal anlayış yumuşamaya başlamıştır. Siyasal ve sosyal hak talepleri ile bireylerin örgütlenmeleri arasında doğrudan bir ilişki vardır ve bu iki olgu birbirini devamlı olarak desteklemiştir. Marksist ve sosyalist öğretisi de klasik liberal anlayışın değişiminde büyük katkı sağlamıştır ve bireyci özgürlük anlayışı değişime uğramıştır.⁷³

Dar anlamda dernek özgürlüğü sosyal hakların kazanılmasında çok önemli işlev görmüştür. Sendikacılık hareketi işçi yığınlarının haklarını topluca korumak isteyerek örgütlenmeleri ile başlamış ve gelişmiştir. Yine siyasi partilerin ortaya çıkışında, derneksel örgütlenme ve işçi sınıfının örgütlenmesi temel oluşturmuştur.⁷⁴

Sendikalar, sanayi devrimiyle birlikte Avrupa ve Amerika'da 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkmışlardır.⁷⁵ Başlangıçta işçilerin örgütlenme istemleri işverenler ve onları destekleyen yöneticiler tarafından engellenmeye çalışılmış, yasaklayıcı kanunlar çıkarılmıştır.⁷⁶ Avrupa'da sendika özgürlüğünün tanınması

⁷⁰ Bakır **Çağlar**, *Anayasa Bilimi*, İstanbul, 1989, s.132.

⁷¹ **Kapani**, s. 52.

⁷² Gabor **Halmi**, Interventions Relating to Theme "Freedom to form and join or not to join trade unions" in , in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993, s. 52; **Gibson**, s. 46.

⁷³ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 45; **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 54.

⁷⁴ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 70

⁷⁵ **Tuncay**, s. 4.

⁷⁶ Aysen **Tokol**, *Avrupa Birliğine Üye Ülkelerde Sendikal Hareket*, Vipaş, Bursa, 2000, s.86.

iki aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşamada çoğu Avrupa ülkesi yasaklayıcı ceza normlarını kaldırmışlar, sendika kurma ve üyelik hakkını tanımışlardır. İkinci aşamada işverenlere karşı pozitif yasal haklar tanınmıştır.

Siyasi partilerin, yığınların üyeliğini gerektirdiği ve siyasi parti üyeliğinin toplumun tüm kesimlerine açık olması gerektiği kabul edildiğinde, siyasi partilerin ortaya çıkışı oldukça yenidir. İlk siyasi partiler 18. yüzyılın sonunda Amerika'da ve 19. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmışlardır.⁷⁷

Özellikle örgütsel mücadeleler sonucunda, liberal düzen, 19. yüzyıl sonlarından itibaren sistemin yaşaması için dernek özgürlüklerine yaşam hakkı tanımak durumunda kalmıştır.⁷⁸

19. yüzyılda dernek kurma özgürlüğüne yer veren Anayasa 1848 tarihli Fransız Anayasası olmuştur. Anayasanın 8. maddesine göre "Yurttaşlar, barışçıl olarak dernekleşme ve bir araya gelme hakkına sahiptir."⁷⁹ Bu hüküm Anayasadan 1852 yılında çıkarılmıştır.⁸⁰ Yine 1848 tarihli Hollanda ve İsviçre Anayasalarında dernek kurma özgürlüğü tanınmıştır. Ardından, 1868 tarihli Lüksemburg Anayasası dernek kurma özgürlüğüne yer vermiştir.⁸¹ Dernek kurma özgürlüğü bu istisnalar dışında ancak 20. yüzyılda pozitif hukuk belgelerinde korunup güvence altına alınabilmiştir.⁸² Siyasi partiler ise ancak 2. Dünya Savaşından sonra Anayasalarda açıkça güvence altına alınmışlardır.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Özbudun**, Siyasi Partiler, s. 28-35.

⁷⁸ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 47-49; **Özsunay**, s. 8: 19. yüzyılın ikinci yarısında birlik kurma hakkı verilmeye başlanırken artık birey ön plana alınmış, birlik kurma ve üye olma konusunda serbesti bireyin iradesine bırakılmıştır.

⁷⁹ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 50.

⁸⁰ **Alkema**, s. 56.

⁸¹ **David**, s. 95.

⁸² **Akın**, Temel Hak, s.167; **Morange**, s. 204 ; **Gibsson**, s. 46.

2) Dernek Kurma Özgürlüğünün Öznesi ve Kapsamı (Korunan Faaliyetler) Konusundaki Gelişim

a. Öznesi

18. ve 19. yüzyıllarda temel haklar yalnızca bireylere bahşedilmişti.⁸³ Bazı yazarlar, yalnızca bireylerin insan haklarına sahip olduğunu, kolektif kişilerin ve toplulukların insan haklarının bulunmadığını savunmaktadırlar. Bu görüş uyarınca, sadece bireyler tercihte bulunabilirler, seçim yapabilirler. Özgürlük sadece bireyler için kullanılması anlamlı olan bir kavramdır. Bir grubun özgürlüğünden söz etmek mümkün değildir. Derneklerin, sendikaların amaçları olamaz. Ayrıca bir derneğin görüşü yoktur. Derneğin görüşü olarak dışa yansıyan şey aslında dernek üyelerinin üzerinde uzlaştıkları görüştür. Dernek kurma özgürlüğünün öznesi dernekler değildir.⁸⁴

Bugün pekçok yazar tarafından kolektif varlıkların da insan haklarına sahip olduğuna ilişkin görüş savunulmaktadır ve bu yaklaşım bazı anayasalara açıkça yansımıştır.⁸⁵ İlk kez 1949 tarihli Alman Anayasası, 19. maddesinin 3. fıkrası ile, “Temel haklar, bünyelerine göre uygulanabildiği oranda, yerli tüzel kişiler için de geçerlidir.”⁸⁶ ifadesine yer vermiştir. Almanya’da bu hükmün

⁸³ **Alkema**, s. 56

⁸⁴ Jack **Donnelly**, (Çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut), *Teori ve Uygulamada İnsan Hakları*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1989, s. 30, 31; Mustafa **Erdoğan**, *Liberal Toplum, Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, 2. B., Ankara, 1998, (Liberal) s. 120, 121; Mustafa **Erdoğan**, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, (Anayasal), s.150; Ayn **Rand**, (Çev. Atilla Yayla), *İnsan(ın) Hakları*, içinde: Atilla Yayla, *Sosyal ve Siyasal Teori*, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, s.322.

⁸⁵ Bu konuda bkz. Mehmet Semih **Gemalmaz**, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 4. B., Beta, İstanbul-2003, s. 655; **Alkema E.**, s. 56; Oktay **Uygun**, “İnsan Hakları Kuramı,”: *İnsan Hakları*, Gökçen **Alpkaya** ve Diğerleri (Derleyen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 41; **Kaboğlu**, *Kolektif*, s. 20, bkz.dn. 35: Toplu olarak kullanılan kolektif insan haklarının öznesi tekil olarak yalnız insan değildir. Birey toplulukları da hakların öznesidir.

⁸⁶ F.Almanya’da özel hukuk tüzel kişileri temel haklardan yararlanabildiği halde, bu durum kamu hukuku tüzel kişileri için geçerli değildir. Ancak bazı istisnai durumlar tanınmıştır. Buna göre, üniversiteler ve radyo-televizyon idareleri gibi devletin bir parçası olmakla birlikte özerkliği olan ve bireylerin temel haklarını yaşamalarına yardımcı olan kuruluşların yargısal haklarını ileri sürmeleri

Anayasaya konmasından önce doktrinde, bünyelerine uygun düştüğü oranda temel haklardan tüzel kişilerin yararlanabileceği kabul edilmekteydi. İtalyan ve Portekiz Anayasaları da temel haklardan tüzel kişilerin yararlanabileceğine ilişkin açık hükme yer vermişlerdir.⁸⁷ 1982 Anayasasının 12. maddesinde yer alan “Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.” ifadesinde söz konusu olan “herkes” kavramının gerçek kişilerin yanı sıra tüzel kişileri de içerdiği kabul edilmelidir.⁸⁸

Alman Anayasası'nın dernek kurma özgürlüğünü güvence altına alan 9. maddesinin 1. fıkrasında “herkes” yerine “tüm Almanlar”ın dernek kurma özgürlüğüne sahip olduğu belirtilmiştir. Bu ibareden yola çıkarak bazı yazarlar dernek özgürlüğünün bireysel bir özgürlük olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Alman Anayasa Mahkemesi çeşitli kararlarında, dernek kurma özgürlüğünün bireylerin yanı sıra dernekleri de koruduğunu belirtmiştir.⁸⁹ Kanaatimizce Alman Anayasasının yukarıda belirttiğimiz yerli tüzel kişilerin hak sahipliğine ilişkin 19. maddesinin 3. fıkrası da göz önüne alındığında, Anayasa Mahkemesinin kararı çok yerinde bir karardır.

Birer tüzel kişi olan dernek, sendika ve siyasi partiler bünyeleriyle bağdaştığı oranda temel haklardan yararlanabilirler. Söz konusu örgütlerin temel hakları korunarak aynı zamanda onları oluşturan bireylerin de hakları dolaylı olarak korunmaktadır.⁹⁰

mümkündür. Alman Anayasa Mahkemesi bu kuruluşların Anayasa şikayetinde bulunabileceklerini kabul etmiştir. Sabrina **Michalowski** ve Lorna **Woods**, *German Constitutional Law, The Protection of Civil Liberties*, Ashgate, Dartmouth, 1999, s.71,72; Zafer **Gören**, *Temel Hak Genel Teorisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995, s. 61, 62.

⁸⁷ İbrahim **Kaboğlu**, *Özgürlükler Hukuku*, 6.B., AFA Yay., İstanbul, 2002, (Özgürlükler), s. 393.

⁸⁸ **Özsunay**, s. 120; **Çelik**, s. 444; Nitekim Yargıtay Türk Anayasası bakımından, tüzel kişilerin, niteliklerine ve kuruluş amaçlarına uygun düştüğü oranda, temel haklardan yararlanabileceğini belirtmiştir.Yar. 2. Huk. Da. 28.9.1972 t. ve E. 5153/ K. 5234 s. kararı.

⁸⁹ Eric **Barendt**, *Freedom of Speech*, Clarendon Press, Oxford, 2002, s. 284; **Michalowski / Woods**, s.278, 13BverfGE 174,175 (1963), 30 Bverf GE 227, 241 (1971), 50 Bverf GE 293, 354(1979).

⁹⁰ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 195-196; **Özsunay**, s. 66.

Artık insan hakları belgeleri bireyden değil “kişi” den söz etmektedirler. Kişi kavramı grupları da kapsamaktadır.⁹¹ Bu bağlamda dernek kurma özgürlüğünün öznesi yalnız bireyler değil aynı zamanda örgütün kendisidir. Özgürlüğün geçirdiği tarihsel gelişim göz önüne alındığında dernek, sendika ve siyasi partiler dernek kurma özgürlüğünün öznesidirler.

Sonuç olarak dernek kurma özgürlüğünün öznesi bir yandan birey, diğer yandan dernek, sendika ya da siyasi parti olarak karşımıza çıkan örgütün kendisidir.

b. Kapsamı

Dernek kurma özgürlüğünün kapsamına ilişkin olarak da farklı görüşler bulunmaktadır. Dernek kurma özgürlüğünün kapsamına ilişkin görüşlerden en sınırlı olanı dernek kurma özgürlüğünü, kişilerin yalnızca ortak amaçlar için bir araya gelmeleri olarak ortaya koymakta, derneklerin eylemlerinin korunmadığını ileri sürmektedir. Dernek kurma özgürlüğünü geniş tanımlayan görüşe göre ise bu özgürlük kapsamında derneklerin amaçlarına ulaşabilmek için yaptıkları tüm eylemler korunmaktadır.⁹²

Kapsama ilişkin farklı görüşlerin temel nedenlerinden biri, temelde dernek kurma özgürlüğünün öznesine ilişkin görüşlere paralellik gösterir. Bu özgürlüğün öznesinin yalnızca bireyler olduğunu kabul eden anlayış uyarınca, bir grubun, üyelerinin haklarından başka hakları olamaz.⁹³ Dernek kurma özgürlüğünün kapsamı, “dernek kurulabilme, derneğe üye olabilme ve dernekten çıkabilme gibi somut haklardır” ve bu haklar sadece birey tarafından kullanılabilirler.⁹⁴

⁹¹ **Kaboğlu**, Kolektif, s.55, 56; **Gemalmaz**, s. 655.

⁹² Mark **Janis**, Richard **Kay** ve Anthony **Bradley**, *European Human Rights Law*, Oxford, 2000, s. 220.

⁹³ Ayn **Rand** , (Çev. Mustafa **Erdoğan**), Kolektif Haklar, içinde: Atilla Yayla, Sosyal ve Siyasal Teori, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, s. 326; Ayrıca bkz. **Donnelly**, s. 154, 155: Grupların çeşitli haklara sahip olduğu düşünülse dahi, bunlar insan hakkı değildirler.

⁹⁴ **Erdoğan**, Anayasal, s. 150; Ayrıca bkz. Peter **Hogg**, *Constitutional Law in Canada*, 4th ed., Carswell, 1997, s. 1033.

Oysa ki dernek kurma özgürlüğünün öznesinin dernekler de olduğu kabul edildiğinde derneklerin kendilerine özgü haklarının korunması gerekecektir.⁹⁵ (Ör. Derneğin üye kabul etmeme hakkı, organlarını oluşturması ya da çeşitli faaliyetlerde bulunması gibi.)

Kolektif insan haklarını kabul eden görüş uyarınca, insan hakları dinamik bir kavramdır. İnsan hakları katoloğu yıllar içinde genişlemiştir ve genişleme süreci devam etmektedir. Kolektif varlıkların haklarının insan hakları kuramından dışlanması günümüzün şartları açısından yerinde bir değerlendirme olmayacaktır.⁹⁶ Bu bağlamda, dernek kurma özgürlüğü hem bireylerin haklarını hem de dernek, sendika ve siyasi partilerin haklarını korumaktadır.⁹⁷

Kapsam konusunda farklı görüşler bulunmasının bir başka nedeni genel olarak Anayasalar ile uluslararası sözleşmelerde dernek kurma özgürlüğüne ilişkin ayrıntılı olmayan ifadeler bulunmasında yatmaktadır. Yalnızca dernek kurma özgürlüğünün garanti edildiği bir metinde bireylerin ya da derneklerin hangi faaliyetleri korunacaktır?

Kanaatimizce, dernek kurma özgürlüğü bireylerin üye olma, üye olmaya zorlanmama, dernek içinde faaliyette bulunma gibi haklarının yanı sıra, derneklerin varlık güvenceleri ile derneklerin faaliyetlerini de koruma altına almaktadır. Bu kanımızı güçlendiren yargı kararları aşağıda ilgili bölümlerde yer almaktadır. Bireyin ve derneğin faaliyetlerinin ne ölçüde korunduğu yargı kararları ile şekillenmektedir.

⁹⁵ İbrahim **Kaboğlu**, “Dernek ve Toplantı Özgürlükleri”, *İnsan Hakları Yıllığı*, C.14,1992, (Dernek), s. 139; **Barendt**, s. 367.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Uygun**, s.41; **Kaboğlu**, Kolektif., s.30 vd; **Gemalmaz**, s. 665.

⁹⁷ **Tanör /Yüzbaşıoğlu N.**, s. 173,181; **Kaboğlu**, Kolektif., s. 78,79,80; **Tuncay**, s. 23; **Bülent Tanör**, “Sendika Hakkı ve Özgürlüğü”: *İnsan Hakları*, Gökçen **Alpkaya** ve Diğerleri (Derleyen) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, (Sendika), s. 231, 232; **Tunçomağ**, “Sendika (Mesleki Birlik) Özgürlüğü”, *İstanbul Barosu Dergisi*, C.45, S.4-5, s. 213; Alan **Neal**, *Fundamental Social Rights at Work*, Brookfield USA-1999, s. 101.

3) Seçilmiş Ülke Örnekleri

a. Fransa

1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesiyle çeşitli bireysel haklar tanınmış, dernek kurma özgürlüğüne yer verilmemiştir. 1791 “Le Chapelier” kanunu 1789 Bildirgesine aykırı olduğu gerekçesiyle dernek kurulmasını yasaklamıştır.⁹⁸ 1808 tarihli Ceza Kanunu’nun 291. maddesi ise, yirmiden fazla kişiyle kurulan derneklerin hükümetin izni olmadan kurulmasını yasaklamıştı. 1848 Anayasasının kabulünden sonra derneklerin kurulmasında serbestliğe doğru yol alınmasına rağmen serbestlik kısa bir süre devam etmiştir.⁹⁹ Dernek kurma özgürlüğü, üçüncü cumhuriyet döneminde tanınmıştır. Bu dönemde dahi, sendikalar 1884 tarihinde, kooperatifler ise 1898 yılında tanınmakla birlikte, dernek kurma özgürlüğünün genel bir prensip olarak güvence altına alınması ancak 1901 tarihli kanunla gerçekleşmiştir. Dini toplulukların oluşması konusunda ise 1901 tarihli kanun diğer derneklere nazaran farklı koşul aramış (kurulma konusunda, özel bir kanunla izin verilmesi şartı aranmaktaydı), bu toplulukların diğer derneklerle aynı kategoride değerlendirilmeleri için 1942 tarihinin beklenmesi gerekmiştir.¹⁰⁰

Şu an yürürlükte olan 1958 tarihli Fransız Anayasası, sistemli bir temel hak katalogu içermemekte, birkaç hakka yer vermektedir. Anayasanın 4. maddesine göre “Siyasi partiler ve gruplar oy hakkının kullanılmasında araçtırlar. Serbestçe kurulurlar ve faaliyetlerini serbestçe yerine getirirler. Ulusal egemenlik ve demokrasi ilkelerine uygun davranmalıdırlar.” Böylece Fransız Anayasasında bir tür dernek, yani siyasi partiler Anayasa tarafından açıkça korunmuş, genel olarak dernek özgürlüğü açıkça güvence altına alınmamıştır.

1958 tarihli Fransız Anayasası, 1789 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile 1946 tarihli Fransız Anayasasının başlangıç hükümlerine bağlı kalınacağını deklare etmektedir. Anayasa

⁹⁸ **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 53.

⁹⁹ **Akın**, Temel Hak, s.169.

¹⁰⁰ John **Bell**, *French Constitutional Law*, Oxford University Press, 1994, s. 150.

Konseyi de bu belgelere bağlayıcı anayasa normu olarak kararlarında yer vermektedir.

1946 tarihli –eski- Fransız Anayasasının başlangıç bölümünde, bir taraftan farklı cinslerin eşitliği, eğitime eşit erişim, işçilerin hakları, sağlık hakkı gibi özellikle sosyal karakteri olan bazı haklar yer alırken, bir taraftandan da birinci paragraf cumhuriyet kanunları tarafından tanınan temel ilkelere atıfta bulunmaktadır. (Burada söz konusu olan 3. Cumhuriyet döneminde (1870-1940) çıkarılmış olan kanunlarda yer alan ilkelerdir.) Temel ilkelerin hangileri olduğu ayrıntılı olarak sıralanmamaktadır. Bu ilkeleri belirleyecek olan Anayasa Konseyidir. Şu halde Fransız anayasal geleneği, 1789 İnsan Hakları Bildirgesi ile 1946 tarihli Fransız Anayasasının başlangıç hükümlerinde yer almayan ve fakat anayasal değerde olan temel ilkeleri de içermektedir ki, 3. Cumhuriyet döneminde kabul edilen 1901 tarihli kanunun güvence altına aldığı dernek kurma özgürlüğü bu ilkelere birisidir.¹⁰¹

1971 tarihli bir Anayasa Konseyi kararı uyarınca, -dernek özgürlüğü açıkça anayasada yer almamakla birlikte- dernek özgürlüğüne ilişkin ilkeye anayasal bir değer verilmiştir.¹⁰² Konsey kararında, dernek kurmayı izne bağlayan norm anayasaya aykırı bulunurken, doğrudan bir anayasa kuralına değil, cumhuriyet kanunlarına dayanılmıştır. Söz konusu kararda, dernek özgürlüğünün 1901 tarihli kanunda güvence altına alındığı, derneklerin kurulma aşamasında bildirim şartına tabi tutulabilecekleri ancak yasadışı amaç taşımaları dahi yargısal ya da idari makamların iznine bağlı kılınamayacakları belirtilmektedir. Bu karar dernek kurma özgürlüğünü daha güvenceli hale getirmiştir.¹⁰³

Fransa’da işçilere yönelik gelişmeler 1848 devriminden sonra başlamıştır. Bu tarih bir dönüm noktası olmakla birlikte, kısa süre sonra sendikal örgütlenme tekrar engellenmiştir. 1860’tan itibaren daha libarel bir uygulama başlamış ve işçi örgütlerinin faaliyette bulunmaları zımnen serbest bırakılmıştır. 1864 tarihli

¹⁰¹ Bell, s. 68, 69.

¹⁰² David, s. 89, Bu kararda ayrıca başlangıç hükümlerine atıfta bulunulmuştur.

¹⁰³ Bell, s.150.

kanunla işçilerin grev yapması yasadışı olmaktan çıkarılmıştır. Ancak yoğun grev dalgasının ve Paris komününün bastırılmasının ardından tekrar baskı dönemi başlamıştır. Ardından 21 Mart 1884 tarihli yasa ile sendikaların serbestçe kurulmasına olanak tanınmıştır.¹⁰⁴

1946 tarihli Fransız Anayasasının başlangıç bölümünün¹⁰⁵ 6. paragrafı sendikalara ilişkin şu hükmü içerir. “Her birey hak ve çıkarlarını sendikal eylemle koruyabilir ve kendi istemiyle sendikaya üye olabilir.” Başlangıç hükümlerinde yer alan buna benzer diğer hükümlerde olduğu gibi, yasama organı bu ifadeyi etkili kılmak üzere araçları belirlemede serbesttir. 1958 Anayasasının 34. maddesiyle getirilen genel yasama yetkileri çerçevesinde iş hukuku ve sendikalara ilişkin temel prensipler için kanun çıkarmak üzere yasama organına yetki verilmiştir.¹⁰⁶

Fransa’da örgütlü siyasi partiler, 20. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmışlardır. Bunun en büyük nedeni ise, oy hakkının genişlemesi olmuştur. Fransa’da 1958 Anayasası siyasi partileri güvence altına almaktadır ancak siyasi partilere ilişkin özel bir kanuni düzenleme yoktur. Siyasi partiler 1901 tarihli dernekler kanununa tabidirler.¹⁰⁷

b. İngiltere

İngiltere’de yazılı bir Anayasa bulunmamaktadır. Yıllarca İngiltere’de temel hakların bir arada garanti altına alındığı yazılı bir belge (bill of rights) bulunmamış ve buna ilişkin çeşitli tartışmalar süregelmıştır. 2000 yılında yürürlüğe giren 1998 tarihli Human Rights Act ile bu tartışmalar son bulmuş ve hak ve özgürlüklerin bir arada bulunduğu bu belge ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne (AİHS) paralel düzenlemeler getirilmiş,

¹⁰⁴ Michel **Despax** and Jacques **Rojot**, *Labor Law and Industrial Relations in France*, Kluwer, Deventer, 1987, s.152; **Tokol**, s. 202, 203.

¹⁰⁵ 1946 tarihli Fransız Anayasasının başlangıç hükümleri, daha çok sosyal karakterli hükümlerdir.

¹⁰⁶ **Bell**, s. 159.

¹⁰⁷ İbrahim **Kaboğlu**, “Fransız Siyasi Partileri ve Toplumsal Temelleri”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1985, s.104-115; Hüseyin **Özcan** ve Murat **Yanık**, *Siyasi Partiler Hukuku*, DR Yayınları, İstanbul, 2002, s. 19.

AIHS iç hukuka dahil edilmiştir.¹⁰⁸ Human Rights Act'in 9. bölümüyle dernek kurma özgürlüğünün kullanımı ilk kez İngiliz Hukukunda açıkça tanınmıştır.¹⁰⁹

İngiltere'de dar anlamda dernek kurma özgürlüğüne ya da siyasi partilere ilişkin genel bir kanun bulunmamaktadır.¹¹⁰ Dernek özgürlüğünü sınırlamaya yönelik bir kaç kanun yürürlüktedir. Bunların en önemlilerinden birisi 1936 tarihli Kamu Düzeni Kanunu'dur. Bu kanun, silahlı kuvvetlerin ya da polisin işlevlerini gaspetme amacıyla örgütlenmeyi suç olarak düzenlemektedir. Ayrıca, askeri ya da yarı askeri derneklerin kurulması yasaklanmaktadır.¹¹¹ 2000 tarihli Terörizm Kanunu ise, kanunda sayılan ya da daha sonra belirlenebilecek olan bazı örgütlere, kişilerin üye olmasını suç olarak öngörmektedir.¹¹² İngiltere'de sendikalara ilişkin olarak yasal düzenlemeler bulunmaktadır.

İngiltere, sendikacılığın ilk ortaya çıktığı ülke olarak kabul edilebilir. Çünkü sendikalaşmanın temelindeki sanayi devrimi ilk kez İngiltere'de ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılın sonundan itibaren 18. yüzyıl boyunca işçiler birlikler meydana getirmişlerdir ve sendikalar böylece doğmuştur.

İngiltere'de işçi hareketlerinin artması karşında 1789 ve 1800 yıllarında "Birleşme Yasaları" (Combination Acts) yürürlüğe girmiş ve her türlü bir araya gelme yasaklanmıştır. Bunun ardından, grevler ve diğer endüstriyel eylemler ile bazı ilk yargı kararları sendika ve toplu pazarlık haklarının yavaş yavaş tanınmasına neden olmuştur. Sendikalara ilişkin yasakları kaldıran ilk ülke İngiltere olmuştur. (1824). 1825 tarihinde bu hakka tekrar sınırlama getirilmiştir. Sendikal hareketin değerlendirilmesi

¹⁰⁸ Helen **Fenwick**, *Civil Liberties and Human Rights*, 3. B., Cavendish Publishing, London, 2002, s. 3.

¹⁰⁹ **Fenwick**, s. 398.

¹¹⁰ Gillian S. **Morris**., "Freedom of Association and the Interests of State" in: Ewing K.D., Gearty G. A. and Hepple B. A., *Human Rights and Labour Law*, Essays for Paul Higgins, Mansell Publishing-1994, s. 36

¹¹¹ **Henwick**, s. 399; David **Fellman**, *The Constitutional Right of Association*, The University of Chicago Press, Chicago, 1963, s. 98; Catherina **Elliot** and Frances **Quinn**, *English Legal System*, 4th ed., Longman, London, 2002, s. 485.

¹¹² **Henwick**, s. 399, 400.

amacıyla 1867 yılında bir kraliyet komisyonu görevlendirilmiştir. Bu komisyonun görüşleri doğrultusunda 1871 yılında Sendikalar Yasası çıkarılmıştır. Bu tarihten sonra sendikal faaliyetleri düzenleyen pek çok yasa uygulamaya konmuştur.¹¹³

İngiltere’de siyasi partilerin gelişimine bakıldığında, çağdaş anlamda siyasi partilerin 1832 tarihli reform kanununun ardından ortaya çıktığı söylenebilir.¹¹⁴ Bu tarihten sonra, oy hakkının genişlemesi karşısında Tory ve Liberal milletvekilleri parlamentonun dışında yapılar oluşturmuşlardır. Aslında, İngiltere’de parti örgütlenmesi ve rekabeti Kraliçe Anne’nin hüküm sürdüğü 1702–1714 tarihli yıllardan itibaren görülmekteydi.¹¹⁵ Ancak, belirtmek gerekir ki o tarihte milli düzeyde, bugünkü anlamda partiler bulunmayıp, parlamento içinde gruplaşmalar yer almaktaydı. 18. yüzyılda görülen gruplar bugünkü anlamıyla kitle örgütüne sahip değildirler. Bunun sebebi ise, oy hakkı genişlemediği için kitlelere ulaşmak için çaba göstermeye gerek bulunmaması ve parlamento üyesi olan kişilerin bir parti üyesi olmadan önce parlamento üyesi olmalarıydı.¹¹⁶ Söz konusu parti içi gruplaşmalardan Tory’ler daha sonra Muhafazakar Partiyi, Whig’ler ise Liberal Partiyi oluşturmuştur.¹¹⁷ “Muhafazakar parti” deyimi 1833 yılından beri kullanılmaktaydı ve Liberaller 1860’lardan itibaren seçimlerde tanınan bir güç olmuşlardır.¹¹⁸ 1861’de liberaller ve 1863’te muhafazakarlar kayıt kurumları kurarak mahalli örgütlerini daha sağlam bir şekilde denetlemişlerdir. Her iki parti de 1880’lerden sonra büyük ölçüde merkezileşmiş yapılarına kavuşmuşlardır.¹¹⁹ İşçi Partisi’nin kurulmasında ise sendikaların rolü büyük olmuştur. 1889 yılında “İskoç İşçi Partisi”, 1893 yılında “Bağımsız İşçi Partisi” kurulmuştur. 1895 seçimlerindeki başarısızlığın ardından 1900

¹¹³ Tokol, s. 86-88; Ewing, Freedom, s. 242; Fellman, s. 100.

¹¹⁴ Ahmet N. Yücekök, “XIX. Yüzyılda Toplumsal Sorunlar Karşısında İngiliz Siyasi Partilerinin Evrimi” (Siyasi Partiler), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.22, S.4, Y.1967, s. 267, 268.

¹¹⁵ Garner / Kelly R, s. 2.

¹¹⁶ Yücekök, s. 273.

¹¹⁷ Teziç, s. 311.

¹¹⁸ Garner R./ Kelly R., s. 2.

¹¹⁹ Yücekök, Siyasal Partiler, 284, 285.

yılında “İşçi Temsil Komitesi” oluşturulmuş, komitenin adı 1906 yılında “İşçi Partisi” olarak değiştirilmiştir.¹²⁰

İngiltere’de siyasi partiler ilk ortaya çıkmalarından bu yana ciddi yasal engellerle karşı karşıya gelmemişlerdir.¹²¹

c. Almanya

1896 tarihli Alman Medeni Kanunu derneklere ilişkin düzenleme getirmiştir. Kamusal dernek hukukuna ilişkin ilk düzenleme 1908 tarihli İmparatorluk Dernek Kanunu ile yapılmıştır. 1919 Weimer Anayasası (Md.123,124) dernek özgürlüğünü güvence altına almıştır. Weimer Anayasası aynı zamanda sosyal haklara yer veren ilk birkaç anayasadan bir tanesidir ve bu Anayasa ile işçilere ve işverenlere sendika kurma özgürlüğü tanınmıştır.¹²²

1933 yılının başında başbakan olan Hitler öncelikle sosyalist ve komünist partileri kapatmış, ardından tüm işçi ve işveren sendikalarının faaliyetlerine son vermiştir.¹²³ Nazi iktidarı ilk icraatlarından biri olarak Anayasanın 123. ve 124. maddelerini askıya alarak dernek ve toplantı özgürlüğünü ortadan kaldırmıştır.¹²⁴

Hitler döneminin acı tecrübeleri, 2. Dünya Savaşı sonrasında siyasi partilere ilişkin güvence ve sınırlamaların Anayasa bazında getirilmesi sonucunu doğurmuştur. Siyasi partilere ilişkin anayasal konuda ilk düzenleme yapan ülke faşizm konusunda kötü tecrübeleri olan İtalya olmuştur. İtalya’yı izleyen ikinci ülke ise Almanya’dır.¹²⁵

¹²⁰ Tokol, s. 90.

¹²¹ Alpaslan Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, İmge, 4. B., Ankara, 1990, s. 63.

¹²² Özsunay, s. 12; Tokol, s. 6.

¹²³ Tokol, s. 9.

¹²⁴ Özsunay, s. 13.

¹²⁵ Özcan/Yanık, s. 9.

1949 tarihli Alman Anayasasının 9. maddesi¹²⁶ “dernek kurma özgürlüğü” başlığını taşımaktadır. İlk iki fıkraya göre “Bütün Almanlar dernek, ortaklık ve şirket kurma hakkına sahiptirler. Amaçları ya da eylemleri ceza hukukuna aykırı olan ya da anayasal düzene ya da ulusların anlaşması düşüncelerine aykırı olan dernekler kapatılırlar.” 3. fıkra ile ise çalışma ve ekonomik koşulları geliştirmek ve korumak amacıyla her bireye ve tüm mesleklerle örgütlenme özgürlüğü tanınmıştır.

Anayasanın 21. maddesine göre “Partiler kişilerin siyasi istemlerinin şekillenmesine yardımcı olurlar. Serbest olarak kurulurlar. İç örgütlenmeleri demokratik ilkelere uygun olur...” Maddenin 2. fıkrasına göre “Amaçları ya da eylemleri ile özgürlükçü demokratik düzeni yıkmaya ya da bozmaya ya da Federal Alman Cumhuriyetinin varlığını tehdit etmeye çalışan partilerin anayasa dışı olduğuna Federal Anayasa Mahkemesi tarafından karar verilir.”

Yürürlükte olan 1949 tarihli Alman Anayasasında sendikalar örgütlenmeler¹²⁷ genel olarak dernek kurma özgürlüğüne ilişkin madde içinde ayrı bir bentte garanti altına alınırken, siyasi partiler ayrı bir maddede güvence altına alınmış ve sınırları belirtilmiştir. Siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılabileceği de hükme bağlanmıştır.

Yukarıda belirtilen Alman Anayasasının 9. maddesi “tüm Almanların” dernek kurma hakkına sahip olduğunu garanti altına almıştır ve özgürlüğün kolektif yönüne ilişkin bir ipucu bulunmamaktadır. Ancak Anayasa Mahkemesine göre, özgürlüğün bir yönü, dernek kurma ve derneklere katılma gibi bireysel karakterli iken, diğer yönü derneğin yapısını seçme, kurallarını koyma, üye kabul etme ya da çıkarma gibi kolektif niteliklidir ve bu haklar derneğe aittir. Derneğin amaçlarını gerçekleştirmek için

¹²⁶ Nigel **Foster**, *German Legal System and Laws*, 2nd edition, Blackstone Press Limited, 1996, s.163; Werner **Ebke ve Mathew Finkin**, *Introduction to German Law*, Kluwer Law International, London, 1996, s. 72; Ayrıca Alman Dernekler Kanununun çevirisi için bkz. Demet **Özdamar ve Diğerleri**, *Dernekler Kanunu*, Kartal Yayınları, Ankara, 2006, s. 657.

¹²⁷ **Tuncay**, s. 6; Almanya’da sendikalara ilk kez 1869 tarihinde izin verilmişti.

yapılan aktiviteler -her ne kadar bireylerin bu aktivitelere katılmaları anayasal hakları olsa da- kolektif niteliktedir.¹²⁸ Alman Anayasa Mahkemesi, dernek kurma özgürlüğünün bireyin haklarının yanı sıra derneklerin faaliyetlerini de koruduğunu kararlarında açıklığa kavuşturmuştur.¹²⁹ Bu bağlamda sendikaların menfaatlerini gerçekleştirebilmelerine yönelik olarak, toplu sözleşmelerin sonuca bağlanması doğrultusunda endüstriyel eyleme başvurulmasının 9. madde kapsamında korunduğu belirlenmiştir.¹³⁰

d. A.B.D.

1787 tarihli A.B.D. Anayasasında dernek kurma özgürlüğüne ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır.¹³¹ Amerikan Anayasasının yapım sürecindeki müzakerelerde, bir siyasi hak olarak embriyonik aşamada olan dernek özgürlüğü açıkça tartışma konusu yapılmamıştır.¹³² Dernek kurma özgürlüğünün anayasal bir hak olarak tanındığı ilk karar, Amerikan Yüksek Mahkemesi'nin vermiş olduğu 1958 tarihli National Association for the Advancement of Coloured People v. Alabama (Renkli Irkın Gelişimi İçin Ulusal Dernek, Alabama'ya karşı) kararıdır.¹³³

¹²⁸ **Barendt**, s. 283; Gerek F. Alman Anayasa Mahkemesi gerekse Alman hukukçularına göre, sendika özgürlüğü de yalnızca bireylerin ortak mesleki, sosyal ve ekonomik çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla birleşmeleri özgürlüğünü içermez. Fakat aynı zamanda sendikanın kendisini meydana getirenlerden bağımsız bir hukuk sujesi olarak kendi varlığını koruma ve kendine özgü faaliyetlerde bulunma hakkını ifade eder. Aktaran **Tuncay C.**, İşçi, s. 44,45-49,50 ; **Forster**, s. 164

¹²⁹ **Michalowski/Woods**, s. 284; BVerfGE 50, 290 (1979); Donald P. **Kommers.**, *Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*, Duke University Press, Durham, 1997, s. 273.

¹³⁰ **Michalowski/Woods.**, s. 285 ; BVerfGE 91, 365 (1995).

¹³¹ **Fellman**, s. 3.

¹³² **Rice**, s. 34.

¹³³ NAACP v. Alabama, 357 U.S. 449, 460 (1958); Söz konusu kararda, derneğin üyelerinin isimlerini ve adreslerini açıklamayı zorunlu kılan yasa dernek kurma özgürlüğüne aykırı görülerek anayasaya aykırı bulunmuştur. Bu kararda dernek özgürlüğü 1. ve 14. Ekte güvence altınan düşünce özgürlüğünün bir başka yönü olarak ele alınmıştır. Bkz. **Barendt** ., s.35; Gerald **Gunther.**, *Constitutional Law*, University Casebook Series, 12th ed., 1991, s.1399,1370; Reena **Raggi.**, "An Independent Right to Freedom of Association", *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, V.12, N.1, Winter, 1977, s. 3, 4.

Yüksek Mahkemeye göre, düşüncelerin yayılması için derneğe katılma özgürlüğü 14. ekte korunan düşünceyi açıklama özgürlüğünün ayrılmaz bir görünümüdür.¹³⁴ Amerikan Yüksek Mahkemesi, dernek özgürlüğünü zımni olarak ancak Anayasada tanınan diğer hakların korunması gerekliyse tanımaktadır. Bu bağlamda, dernek özgürlüğü bireylerin, 1791 tarihli 1. ekte (first amendment) korunan düşünce, toplantı ve dilekçe haklarını gerçekleştirmeleri amacıyla bir araya gelmelerini korumaktadır. Bir gruba üye olmanın 1. ekte garanti altına alınan haklarla iç içe olduğu Mahkeme tarafından belirlenmiştir.¹³⁵

Her ne kadar dernek kurma özgürlüğü açıkça Anayasada yer almasa da Tocqueville tarafından kaleme alınan, yazarın 19. yüzyılın ilk yarısında Amerika'ya yaptığı gezinin izlenimlerinin anlatıldığı kitapta, dünyanın hiçbir ülkesinde örgütlenme ilkesinin bu ülkeden daha iyi kullanılmadığı aktarılmaktadır. Yazara göre, “Amerika’da dernekler, kamu düzenini, ticareti, endüstriyi, ahlaki ve dini pekiştirmek için kurulmaktadırlar; çünkü bireylerin kolektif çabaları ile teşvik edilen insan iradesi her zaman başarıya ulaşmaktadır. Amerikalılar her yaşta, her koşulda daimi olarak dernekler oluşturmaktadırlar. Bu dernekler sadece ticari değildirler, dini, ahlaki, ciddi, önemsiz, kapsamlı ya da sınırlı, devasa ya da çok küçük nitelikte binlerce başka dernek vardır.” Yine yazara göre “A.B.D.’de dernek özgürlüğü politik amaçlarla sınırsız olarak kullanılmaktadır”.¹³⁶

Anayasanın 1787 tarihinde kabul edilmesinin ardından ekonomik faktörlerin etkisiyle Amerika’da ilk sendikalar

¹³⁴ NAACP v. Alabama, 357 U.S. 449, 460 (1958).

¹³⁵ Stephen **Warren**, Of Merit Badgets and Sexual Orientation: The New Jersey Supreme Court Balances the Law Against Discrimination and the Freedom of Association in Dale v. Boy Scouts of America, *Setan Hall Review*, 2000, V.30, N.3, s .952 ;Peter **Germer**, Interventions Relating to the Theme “Freedom to Form and Join or Not to Join Trade Unions, (Interventions) in: in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993, s. 20; Mc Graw **Hill** ve Lous **Fisher**, *Constitutional Rights: Civil Rights and Civil Liberties*, Publishing Company, 1990, s. 537; Jerome **Baron** ve Thomas **Dienes**, *Constitutional Law*, Black Letter Series, West Group,1999, s. 260.

¹³⁶ **Tocqueville**, s.191-193.

kurulmaya başlanmıştır. İlk başlarda yerel örgütlenmeler söz konusu olmakla birlikte, 19. yüzyılın 2. yarısında sendikalar birleşmeye başlamışlardır.¹³⁷ Sendika kurma, üye olma ve olmama özgürlüğü zaman içinde yargı kararlarıyla tanınmıştır.¹³⁸

Amerika'da siyasi partilerin gelişimine bakıldığında, koloni döneminde bugün anladığımız anlamda partiler bulunmamakla birlikte, İngiltere'de bulunan Tory ve Whig'lerin görüşlerine karşılık gelen politik gruplaşmalar mevcuttu. Bu gruplaşmanın temeli siyasi, ekonomik ve sosyal nedenlerdi. Zengin kesimler, toprak sahipleri ve Kraliyetin ayrıcalıklarının sürmesini isteyenler Tory'leri destekliyorlardı. Devrim sonrası Tory'ler güçlerini yitirmiş, Whig'ler zafer kazanmışlardır. 1787'de Anayasanın kabulüyle, kalıcı politik bölünme belirginleşmiştir: Federalistler ve anti federalistler. 1787 tarihinde gerçek birer parti olmayan bu gruplaşmalar iki ana muhalif eğilim idiler.¹³⁹ Bu iki büyük eğilimin siyasi parti olarak örgütlenmeleri Avrupa ülkelerinden önce yaşanmıştır. Bunun en önemli nedeni seçme hakkının geniş halk kitlelerine Avrupa'dan önce verilmesidir. Ayrıca yoğun göç alan kıtaya gelenlerin oylarına sahip çıkılması ve bir kısım kamu görevlilerinin seçimle işbaşına gelmeleri seçim komitelerinin iyi bir şekilde örgütlenmesine neden olmuştur.¹⁴⁰

Jackson döneminde (1829-1837) siyasi partiler, demokratik seçim sisteminin ve kuvvetler ayrılığına dayanan yapının işleminde vazgeçilmez unsurlar olarak yerlerini almışlardır. Başlangıçta özel gönüllü dernekler olarak ele alınan siyasi partilerin kamusal karakteri 19. yüzyılın sonuna doğru yargısal kararlarla tanınmıştır.¹⁴¹ ABD'de bugün siyasi hayatta yer alan Cumhuriyetçi ve Demokrat partiler 18. yüzyılda oluşan partilerin devamıdır.¹⁴²

¹³⁷ Rice, s. 73-75

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rice, s. 76 vd.

¹³⁹ Rice, s. 24-32.

¹⁴⁰ Özbudun, Siyasi Partiler, s. 28-30 Teziç, s.313.

¹⁴¹ Rice, s. 101.

¹⁴² Teziç, s. 312, 313.

ABD Anayasasında dernek kurma özgürlüğünün açıkça yer almaması ve Amerikan Yüksek Mahkemesi'nin bu hakkı zımni olarak Anayasada yer alan bireysel hakların devamı olarak koruması, dernek kurma özgürlüğünün daima, bireylerin hakları temeline oturtularak ele alınması sonucunu doğurmuştur.¹⁴³ Amerikan Yüksek Mahkemesine göre, dernek kurma özgürlüğü, anayasal hakların kolektif olarak kullanımını, bir başka deyişle bireysel olarak garanti edilmiş anayasal hakları kolektif olarak kullanmayı garanti etmektedir.¹⁴⁴ Yüksek Mahkemenin 2000 yılında verdiği *Boy Scouts of Amerika v. Dale* (İzci Delikanlılar, Dale'e karşı) kararı,¹⁴⁵ ilk kez birey haklarından ziyade derneğin haklarına ağırlık veren bir karar olarak değerlendirilebilir. Bu kararda Yüksek Mahkeme, bir izci derneğin, liderlik pozisyonuna gelmiş bir üyesini -homoseksüel olduğunu açığa vurduğu için- liderlikten uzaklaştırmasını haklı bulmuş ve derneğin kendini ifade etmesi açısından üyelerini belirleme hakkına öncelik tanımıştır.¹⁴⁶

e)Kanada

Kanada'da dernek kurma özgürlüğü 1982 tarihli Temel Hak ve Özgürlükler Şartı ile tanınmıştır. Şart'ın 2. maddesi herkesin dernek kurma özgürlüğünü garanti altına almaktadır. Bu Şart anayasal nitelikte bir belgedir ve çıkarılan kanunların Şart'ın hükümlerine uygun olmaları gereklidir.¹⁴⁷

Dernek kurma özgürlüğünün dernek faaliyetlerini koruyup korumaması sorunu Kanada'da yargı kararlarında çok tartışılan bir konu olmuştur. Kanada'da sendika hakkı, Temel Haklar Şartı'nda açıkça yer almamakta, yargı kararları uyarınca dernek kurma özgürlüğü şemsiyesi altında korunmaktadır. Kanada'da yargı

¹⁴³ Erwin **Chemerinsky** and **Catherina** Finsk, The Expressive Interest of Associations, *William and Mary Bill of Rights Journal*, V.9, N.3, 2001, s. 606

¹⁴⁴ Neil **Finkelstein**, *Canadian Constitutional Law*, 5th ed., V:2, Carswell, 1986, s.1148,1149.

¹⁴⁵ **Boy Scouts of America v. Dale**, 530 U.S. 640, 120 S.Ct.2446 (2000)

¹⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Chemerinsky /Catherina**, s.595 vd; **Warren**, s. 951 vd.

¹⁴⁷ Andy **Khan**, "The Canadian Charter, Freedom of Association and Labor Relations", *IndustrialRelations Journal*, V.20, N.1, 1989, s. 47.

organlarını asıl uğraştıran mesele sendika hakkı kapsamında, sendikaların amaçlarına ulaşmak için kullandıkları yollar olan grev, toplu pazarlık gibi faaliyetlerin korunup korunmayacağı sorunu olmuştur. Yüksek Mahkeme uzun yıllar toplu pazarlık ve grev hakkının dernek kurma özgürlüğü kapsamında korunmadığını belirlemişti. Bu yaklaşım, dernek kurma özgürlüğünün yalnızca bireyin haklarını koruduğuna ilişkin anlayışın bir uzantısıydı.¹⁴⁸ Ancak Kanada’da bazı alt derece Mahkemeleri Kanada Temel Haklar Şartı’nda güvence altına alınan dernek kurma özgürlüğünün yalnızca özgürlüğün bireysel yönünü değil, derneklerin faaliyetlerini koruduğuna ilişkin kararlar vermişlerdi.¹⁴⁹ Yüksek Mahkeme son olarak 8 Temmuz 2007 tarihli kararıyla¹⁵⁰ önceki içtihadından vazgeçmiş, dernek kurma özgürlüğünün kolektif yönü olduğuna yani derneğin faaliyetlerinin de korunduğuna karar vererek, toplu pazarlığın Kanada Temel Haklar Şartı’nda korunan dernek kurma özgürlüğünün temel bir görünümü olduğuna hükmetmiştir. Mahkeme’ye göre, “İş ilişkileri bağlamında dernek özgürlüğünün ifade edilebileceği en önemli kolektif faaliyet toplu pazarlıktır.”¹⁵¹

f. Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu’nda loncalar ve tarikatlar başlıca kişi topluluklarıydılar. Bunun dışında bazı gizli dernekler kurulmaktaydı. Tanzimat’tan kısa bir süre önce siyasi ya da siyasi olmayan amaçlarla kişi topluluğu kurup, aidat alarak üye kaydetmek uygulaması yavaş yavaş başlamıştır.¹⁵² 1876 Anayasasının ilk metninde dernek kurma özgürlüğüne yer

¹⁴⁸ Bu konuda bkz. **Ewing**, Keith, Freedom of Association in Canada, Alberta Law Review, V:XXV, N.3, 1987, s.437 vd; **Hogg**, s.1034; **Khan**, s. 48.

¹⁴⁹ **Finkelstein**, s. 1149 vd; **Khan**, s. 48-52.

¹⁵⁰ Health Service and Sports Facilities Subsector Bargaining Association v. British Columbia 2007 SSC 27

¹⁵¹ Michail **Ford** ve John **Hendy**, “ASLEF v. UK”, *Brief Note, The Institute of Employment Rights*, 2007, <http://www.ier.org.uk/system/files/ASLEF+v+UK+final+for+website+corr+by+jh1.pdf>, 21.9.2007, s. 9

¹⁵² **Hatemi**, s. 177-186.

verilmemiştir. Ancak 20. yüzyılın başında Saraydan izin alarak siyasi amaç gütmeyen dernek kurulması mümkündür.¹⁵³

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1908 yılında 2. Meşrutiyetin ilanından sonra yurt içinde çeşitli derneklerin kurulmasının ardından, 3.8.1909 tarihinde Cemiyetler Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun cemiyetlerin kurulmasında serbest kuruluş sistemi getirmiştir ancak dernekler yürütme organının kesin bir denetimi altında bulunmaktaydılar.¹⁵⁴ Ardından 1876 Anayasasında yapılan 1909 Anayasa değişikliği ile dernek kurma özgürlüğü ilk kez Anayasa ile güvence altına alınmıştır.¹⁵⁵ Anayasada güvence altına alınan dernek kurma özgürlüğü, siyasi parti özgürlüğünü de zımnen kapsıyordu. İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu yıllarda çok partili hayat gerçekleşmiş, 1913 tarihinden sonra ise çok partili hayat ortadan kalkmıştır.¹⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda sendikal gelişmelere bakıldığında, 1871'de Ameleperver Cemiyetinin kurulması ve bundan bir yıl sonra 1872'de tersane işçilerinin grev yapması sendikacılığın başlangıcı olarak kabul edilebilir.¹⁵⁷ Ancak Ameleperver Cemiyeti'nin esas itibariyle işçilere yardım kurumu olup gerçek anlamda bir sendika niteliği taşımadığı da belirtilmektedir.¹⁵⁸ 1889 tarihinde İttihadi Osmaniye Cemiyeti kurulmuş ancak sendikacılık faaliyeti yürüten bu örgüt ağır baskılar nedeniyle varlığını uzun süre devam ettirememiştir.¹⁵⁹ 2. Meşrutiyetle birlikte görülen dernekçilik akımıyla birlikte işçi örgütlenmeleri de artmıştır. 1908 tarihinde çıkarılan Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanunu-i Muvakkat uyarınca sendika kurmak kamu hizmeti gören kurumlarda suç sayılmıştır. 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu da ana hatları ile Muvakkat Kanun kurallarını içermekteydi.¹⁶⁰

¹⁵³ **Hatemi**, s. 197.

¹⁵⁴ **Akın**, Temel Hak, s.170; **Özsunay**, s. 19.

¹⁵⁵ Meltem **Caniklioğlu**, *Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2007, s. 177

¹⁵⁶ **Özcan/Yanık**, s. 20

¹⁵⁷ **Tokol**, s. 310

¹⁵⁸ **Tuncay**, s. 6

¹⁵⁹ **Tokol A.**, s.310

¹⁶⁰ **Hatemi**, s. 279-281.

Milli Mücadele döneminin Anayasası olan 1921 Anayasası bir temel hak kataloğu içermemekte ve 1876 Anayasasını yürürlükten kaldırmamaktaydı.

1924 Anayasası (Md.70) dernek kurma özgürlüğünü güvence altına almıştır. Anayasada sendika ve siyasi parti özgürlüklerini güvence altına alan ayrı hükümler bulunmamaktadır. Bu dönemde, birer dernek türü olan sendika ve siyasi partiler dernek kurma özgürlüğü şemsiyesi altında değerlendirilmişlerdir.

1924 Anayasası döneminde 310 sayılı Cemiyetler Kanunu yürürlükte kalmaya devam etmiştir. 24 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu dini siyasete alet eden derneklerin kurulmasını yasaklamakta, 2 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sukun Kanunu özellikle siyasi parti kurulmasını tamamen Hükümetin takdirine bırakmaktaydı.¹⁶¹ Cemiyetler Kanunu'nda 20 Aralık 1923 tarihli ve 387 sayılı kanunla yapılan değişiklikle dernekler üzerinde hükümete geniş yetkiler verilmiştir. 1926 tarihli Medeni Kanun hükümetin denetim yetkisini kanuna ve ahlaka aykırılıkla sınırlandırmıştır. 1938 tarihinde yürürlüğe giren yeni 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ise derneklerin kurulmasını izne bağlamış, kapatılmalarında da hükümeti yetkili kılmıştır. 1946 yılında 4919 sayılı kanunla yapılan değişiklikle derneklerin kurulmasında tekrar serbestlik esasına dönülmüştür.¹⁶² Ancak 27 Haziran 1956 tarihli ve 6761 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu dernek tüzüğünün Danıştay tarafından onanması şartını getirmiş ve derneklerin serbestçe kurulmasını engellemiştir.¹⁶³

1924 Anayasası döneminde sendika hakkının gelişimine bakıldığında, 1925 tarihli Takriri Sükun Kanunu ve 1926 tarihli Ceza Kanunu örgütlenme hakkını sınırlayan hükümler içermekteydi. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu “aile, ırk, cins ve sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamayacağı” hükmünü getirmiş ve sendikalaşma hakkını ortadan kaldırmıştır. Sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı 1946 yılında kaldırılmıştır. 1947 yılında

¹⁶¹ **Hatemi**, s. 228, 229

¹⁶² **Teziç**, s. 316, 317; **Akın**, Temel Hak, s. 171.

¹⁶³ **Akın**, Temel Hak, s.171.

ülkenin ilk sendikalar kanunu olan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun çıkarılmıştır.¹⁶⁴

1924 Anayasasında çok partililiği engelleyen hiçbir hüküm olmamasına rağmen, iki kere yapılan çok partili hayata geçiş denemesi dışında, 1945 yılına dek tek partili rejim yaşanmıştır. 1945 tarihinde Milli Kalkınma Partisi, 1946 tarihinde de Demokrat Parti kurulmuştur. 1947 yılında TBMM içtüzüğüne siyasi partilerle ilgili hüküm konmuş böylece ilk kez Türk hukukunda siyasi partilerle ilgili kurallara yer verilmiştir.¹⁶⁵

1961 Anayasası, dernek kurma özgürlüğün yanı sıra sendika ve siyasi parti özgürlüklerini de açıkça güvence altına almıştır. 1961 Anayasası yalnız işçilere değil kamu görevlilerine de sendika hakkını tanımıştır. 1961 Anayasasının sendika hakkına ilişkin maddesinin gerekçesinde, sendika hakkının ayrı bir maddede güvence altına alınmasının sebebi şu şekilde belirtilmiştir: “Dernek kurma hak ve hürriyeti mesleki teşekkülleri kurma hakkını kapsarsa da, tecrübeler bu alandaki hürriyetin ayrıca belirtilmesine lüzum olduğunu göstermiştir. Nitekim İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve çeşitli Anayasalarda da aynı yola gidilmiştir.” Bu Anayasanın esaslarına uygun olarak 274 sayılı Sendikalar Kanunu 1963 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 1971 tarihli ve 1488 sayılı kanunla gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile dernek kurma özgürlüğünün sınırlama nedenleri arttırılmıştır. Kamu görevlilerine verilen sendika hakkı 1971 tarihli Anayasa değişikliği ile kaldırılmış, faaliyetten alıkoyma yetkisi idari makamlara verilmiştir. 22.11.1972 tarihinde 1630 sayılı yeni Dernekler Kanunu kabul edilmiştir. Siyasi partilerle ilgili hükümler içeren ilk özel yasa 1965 yılında kabul edilmiştir. (Bu tarihe kadar siyasi partiler Cemiyetler Kanunu ile düzenlenmişti.)

1982 Anayasası da 1961 Anayasasında olduğu gibi dernek kurma özgürlüğünün yanı sıra, siyasi parti ve sendika özgürlüklerini ayrıca güvence altına almıştır. (md. 33, 51 ve 68) 1982 Anayasasının ilk şeklinde 52. madde ile sendika hakkı

¹⁶⁴ Tuncay, s. 6.

¹⁶⁵ Teziç, s. 317.

yalnızca işçilere verilmiş, kamu görevlilerinin sendika hakkı konusunda herhangi bir hükme yer verilmemişti. 1995 yılında 4121 sayılı kanunla yapılan Anayasa değişikliğiyle 53. maddeye eklenen ek fıkra kamu görevlilerinin sendika kurabileceği hükme bağlanmıştır. 4709 sayılı Kanunla 2001 yılında Anayasanın 51. maddesinde yapılan değişiklikle sendika hakkının “çalışanlar”a tanındığı belirtilmiştir.

1982 Anayasasının yürürlüğe girmesinin ardından 2908 sayılı Dernekler Kanunu,¹⁶⁶ 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu¹⁶⁷ ve 2821 sayılı Sendikalar Kanunu¹⁶⁸ kabul edilmişti. Milli Güvenlik Konseyi Döneminde çıkarılan bu kanunların, Anayasanın geçici 15. maddesinin son fıkrası uyarınca anayasaya aykırılıkları uzun yıllar Anayasa Mahkemesi önünde ileri sürülemedi. Geçici 15. maddenin son fıkrası 2001 Anayasa değişiklikleriyle yürürlükten kaldırılmıştır. Dernek, sendika ve siyasi parti özgürlüklerine ilişkin söz konusu anayasa hükümlerinin ve kanunların çoğulcu demokratik toplum yapısını zedeleyen antidemokratik hükümleri uzun yıllar eleştirilmiştir ve demokratikleşme yolunda 1995 ve 2001 yıllarında Anayasanın ilgili maddelerinde yapılan önemli değişikliklere paralel olarak ilgili kanun hükümleri de zamanla iyileştirilmiştir. Anayasada kamu görevlilerine sendika hakkı tanınmasının ardından 2001 yılında 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu çıkarılmıştır. 2004 yılında 5253 sayılı yeni Dernekler Kanunu yürürlüğe girerek eski Dernekler Kanunu yürürlükten kaldırılmış, derneklere ilişkin taraf olduğumuz uluslararası sözleşmelere uygun hükümler kabul edilmiştir. Ancak siyasi partiler ile işçi ve kamu görevlileri sendikalarına ilişkin bazı hükümlerin uluslararası sözleşmelere uyum sorunu halen tartışma konusudur.

4) Diğer Ülkelerin Anayasal Düzenlemeleri

Dernek kurma özgürlüğü, anayasalarda farklı biçimlerde ele alınıp düzenlenmiştir.

¹⁶⁶ Resmi Gazete: Tarih 7.10.1983, Sayı. 18184.

¹⁶⁷ Resmi Gazete: Tarih 24.4.1983, Sayı. 18027.

¹⁶⁸ Resmi Gazete: Tarih 7.5.1983, Sayı. 18040.

Bazı ülkelerin Anayasaları yalnızca dernek kurma özgürlüğünü güvence altına almakta, ayrıca sendika ve siyasi partilere ilişkin düzenleme içermemektedirler. Bu ülke Anayasalarına örnek olarak Belçika Anayasası, Danimarka Anayasası, İsveç Anayasası ve Hollanda Anayasası¹⁶⁹ gösterilebilir.

Bazı Anayasalarda dernek kurma ve sendika özgürlükleri ayrı maddelerde düzenlenmekte ya da sendika özgürlüğü dernek kurma özgürlüğüne ilişkin maddede garanti altına alınmaktadır. Ayrıca yer verilmeyen siyasi parti özgürlüğü ise dernek kurma özgürlüğü kapsamında zımnen korunmaktadır. Bu Anayasalara Rusya Anayasası, İsviçre Anayasası, Yunanistan Anayasası, İspanya Anayasası, Finlandiya Anayasası, Lüksemburg Anayasası ve Polonya Anayasası örnek olarak verilebilir.¹⁷⁰

¹⁶⁹ 1970 tarihli **Belçika** Anayasasının 27. maddesine göre “Belçikalılar derneklere ya da ortaklıklara girme hakkına sahiptirler, bu hak her hangi bir önleyici denetime tabi tutulamaz.” 1953 tarihli **Danimarka** Anayasası dernek kurma özgürlüğünü 78. maddesi ile düzenlemektedir. 1. fıkraya göre “Yurttaşlar önceden izin almaksızın yasal amaçlar için dernek kurma hakkına sahiptirler.” Maddenin sonraki fıkrası derneklere ilişkin yasaklar ile dernekler ve siyasi amaçlı derneklerin kapatılma rejimlerini belirlemektedir. 1975 tarihli **İsveç** Anayasasının 1. maddesi pek çok hak ve özgürlüğü bir arada güvence altına almaktadır. Maddenin 5. fıkrası dernek kurma özgürlüğüne ilişkindir. Buna göre, dernek kurma özgürlüğü kamusal ya da özel amaçlarla kişilerin bir araya gelmeleridir. 2002 tarihli **Hollanda** Anayasasının 8. maddesine göre “Dernek özgürlüğü tanınır. Bu hak kamusal düzenin yararı için yasayla sınırlanabilir.”

¹⁷⁰ 1993 tarihli **Rusya** Anayasası 30. maddesiyle dernek kurma özgürlüğünü düzenler. Buna göre “ Herkes, çıkarlarını korumak için sendikalar oluşturmayı da içermek üzere, dernek kurma hakkına sahiptir”. 1998 tarihli **İsviçre** Anayasası 23. maddesiyle dernek kurma özgürlüğünü düzenlemektedir. Buna göre “Dernek kurma özgürlüğü garanti altına alınmıştır. Herkes dernek kurma, derneğe katılma ve üye olma ya da derneğin aktivitelerine katılma hakkına sahiptir...” 28. madde ise sendika özgürlüğünü düzenler. 28. maddenin ilk fıkrasına göre “İşçiler, işverenler ya da onların organizasyonları, çıkarlarını korumak için bir araya gelerek, sendikalar kurma, onlara katılma ya da katılmaktan kaçınma hakkına sahiptirler. 1975 tarihli **Yunanistan** Anayasası 12. maddesiyle, tüm Yunanların kanunlara uygun olarak önceden izin almaksızın kar amacı gütmeyen dernekleri kurma hakkına sahip olduğunu düzenlemektedir. Dernekler mahkeme kararı olmadan kapatılamazlar. Anayasanın 23. maddesi ise sendika özgürlüğünü ve grev hakkını güvence altına almaktadır. **İspanya** Anayasasının 22. maddesi genel olarak dernek kurma özgürlüğünü düzenlemektedir. 6. madde siyasi partilere ilişkindir. Buna göre, “... Anayasa ve kanunlara uygun olarak partilerin

İtalya Anayasası, Portekiz Anayasası, Bulgaristan Anayasası ve Romanya Anayasalarında dernek, sendika ve siyasi parti özgürlükleri ayrı ayrı güvence altına alınmaktadır.¹⁷¹

Norveç Anayasasında ise dernek kurma özgürlüğüne ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

kurulması ve faaliyette bulunmaları serbesttir. İç yapıları ve işleyişleri demokratik olmalıdır.” 7. madde sendika özgürlüğüne ilişkindir. Bu maddeye göre “... Anayasa ve kanunlara uygun olarak işçi ve işveren sendikalarının kurulması ve faaliyette bulunmaları serbesttir...”. Toplantı ve dernek kurma özgürlüğü başlığını taşıyan 1999 tarihli **Finlandiya** Anayasasının 13. maddesinin 2. fıkrasına göre “Herkes dernek kurma özgürlüğüne sahiptir. Dernek kurma özgürlüğü, izin olmaksızın derneğin kurulmasını, derneğe üye olma ya da olmama hakkını ve derneğin aktivitelerine katılma hakkını gerektirir.” Aynı biçimde sendika kurulması ve menfaatlerin gerçekleştirilmesi için organize olunması da garanti altına alınmıştır. 1868 tarihli **Lüksemburg** Anayasası pek çok hak ve özgürlüğü garanti altına aldığı ve “temel haklar” başlığını taşıyan 11. maddesinin 5. fıkrası ile sendika özgürlüğünü garanti altına almaktadır. 26. madde ise “dernek” başlığını taşır ve buna göre “ Lüksemburglular dernek kurma özgürlüğüne sahiptirler. Bu hak önceden izin alma şartına bağlanamaz.” 1997 tarihli **Polonya** Anayasasının 12. maddesine göre “Polonya Cumhuriyeti, sendikaların, sosyal-mesleki çiftçi örgütlerinin, toplulukların, vatandaş oluşumlarının ve diğer gönüllü dernek ve vakıfların oluşumu ve fonksiyon göstermesi için özgürlük sağlar.” 58. maddeye göre dernek kurma özgürlüğü herkese garanti edilmiştir.

¹⁷¹ 1947 tarihli **İtalya** Anayasasının 18. maddesine göre “Ceza kanunlarıyla yasaklanmayan amaçlar için her vatandaş özgürce ve önceden izin almaksızın dernek kurma özgürlüğüne sahiptir. Gizli dernekler ve dolaylı bile olsa askeri bir örgüt kanalıyla siyasi amaç güden dernekler yasaktır.” 39. madde sendikal örgütlenmenin serbest olduğunu belirtirken, 49. madde herkesin siyasi partilere serbestçe katılma hakkına sahip bulunduğunu güvence altına almaktadır. 1976 tarihli **Portekiz** Anayasasının 46. maddesi dernek kurma özgürlüğünü güvence altına alır. 1. fıkraya göre “ Şiddeti teşvik etmemek ve ceza hukukuna aykırı amaçlar taşımamak koşuluyla, vatandaşlar önceden izin almaksızın serbestçe dernek kurma özgürlüğüne sahiptirler.” Anayasasının 51. maddesi “politik dernekler ve partiler” başlığını taşır. Maddenin 1. fıkrasına göre “Dernek kurma özgürlüğü, politik derneklerin ve partilerin kurulmasını ve onlara katılmayı içerir ... “. 55. madde sendika özgürlüğü başlığını taşır. 1. fıkraya göre, “İşçiler serbestçe sendika kurma hakkına sahiptirler...”. 1991 tarihli **Bulgaristan** Anayasasının 44. maddesine göre, “Vatandaşlar dernek kurma özgürlüğüne sahiptirler.” 49. madde, işçi ve işverenlerin sendika kurma hakkını düzenlemektedir. Anayasasının 11. maddesi siyasi parti yasaklarına ilişkindir. 1991 tarihli **Romanya** Anayasasının 37. Maddesinin 1. fıkrasına göre, “Vatandaşlar, siyasi parti, sendika ya da diğer dernek biçimlerinde serbestçe bir araya gelme özgürlüğüne sahiptirler.”

5) Uluslararası Belgelerde Yer Alışı

a. Birleşmiş Milletler Düzeyinde Kabul Edilen Belgeler

10.12.1948 tarihli, Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi dernek kurma özgürlüğünü 20. maddesiyle düzenlemiştir. Buna göre “Herkes, barışçı yoldan toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Hiç kimse, bir derneğe girmeye zorlanamaz.” Maddede dernek kurma özgürlüğünün negatif yönü olan üye olmaya zorlanmama hakkı da korunmaktadır. Bildirgenin 23. maddesinin 4. bendinde sendika hakkı ayrıca düzenlenmektedir: “Herkesin, çıkarlarının korunması için sendikalar kurmaya ve bunlara katılmaya hakkı vardır.”

16.12.1966 tarihli BM, Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme,¹⁷² dernek kurma özgürlüğünü, madde metninde sendikalara da açıkça yer vererek 22. maddesinde düzenlemiştir.¹⁷³ Yine 16.12.1966 tarihli BM Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinin¹⁷⁴ 8. maddesi sendika hakkını güvence altına almaktadır. Bu maddede, sendikaların iç ve dış faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı bir düzenleme yapıldığı görülmektedir

18 Aralık 1979 tarihli BM Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin¹⁷⁵ 7. maddesi, sözleşmeciler devletlere kadınların ülkenin kamu ve politik hayatı ile ilgili hükümet dışı kuruluşlara ve derneklere katılmasını sağlamak konusunda önlem alma yükümlülüğünü yüklemektedir. 20 Kasım 1989 tarihli BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin¹⁷⁶ 15. maddesi, çocukların dernek kurma özgürlüğünü güvence altına almaktadır. 28 Temmuz 1951 tarihli BM Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin

¹⁷² 4 Haziran 2003 tarihinde Türkiye bu Sözleşmeyi onaylamıştır.

¹⁷³ 22. maddenin 1. fıkrasına göre “1. Her şahıs kendi çıkarlarını korumak üzere başkalarıyla birlikte sendikalar kurma ve sendikalara girme hakkı da dahil, dernek kurma hakkına sahiptir.”

¹⁷⁴ Sözleşme, Türkiye tarafından 4 Haziran 2003 tarihinde onaylanmıştır.

¹⁷⁵ 11 Haziran 1985 tarihinde Türkiye bu Sözleşmeyi onaylamıştır.

¹⁷⁶ Türkiye 9 Aralık 1994 tarihinde bu Sözleşmeyi çekince ile onaylamıştır.

Sözleşmesi'nin¹⁷⁷ 15. maddesi taraf devletlere yasal olarak ülkelerinde ikamet eden mültecilere, siyasi amaç ve kar amacı taşımayan dernekler ile meslek sendikaları bakımından, aynı koşullar altındaki başka ülkelerin vatandaşlarına tanıdıkları en müsait muameleyi uygulama yükümlülüğü getirmektedir.

BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi kapsamında, Sözleşmenin denetim organı olan “İnsan Hakları Komitesi” Sözleşme'nin dernek kurma özgürlüğüne ilişkin 22. maddesinde ayrıca güvence altına alınan sendika hakkının belirli sendikal faaliyetleri koruyacağını belirlemiştir.¹⁷⁸ Ancak Kanada'da kamu görevlilerinin grev hakkının tamamıyla yasaklanmasının, 22. maddeyi ihlal etmiş olduğu iddiasına ilişkin verdiği kararında Komite, grev hakkı açıkça 22. maddede yer almadığı için başvuruyu kabul edilmez bulmuştur. Komitenin bu kararı azınlıktaki üyeler tarafından eleştirilmiştir. Azınlıkta kalan üyelere göre sendika hakkı sadece sendikanın kurulmasını değil aynı zamanda üyelerin menfaatlerini korumak için yapılan faaliyetleri de korumalıdır. Grev hakkı da hiç kuşkusuz üyelerin menfaatlerinin korunması için en önemli yollardan birisidir.¹⁷⁹ Nowak, Komitenin kabul edilmezlik kararını eleştirmiş, grev hakkının bütünüyle sendika hakkı kapsamında görülmemesinin bu hakkı ortadan kaldıracağını savunmuştur.¹⁸⁰

b. Bölgesel Düzeyde Kabul Edilen Belgeler

2.5.1948 tarihli Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi, dernek kurma özgürlüğünü 22. maddesiyle düzenlemiştir.¹⁸¹

¹⁷⁷ Türkiye Sözleşme'yi 29Ağustos 1961 tarihinde onaylamıştır.

¹⁷⁸ Lopez Burgos v. Uruguay, No.52/1979, 13

¹⁷⁹ Alberta Union v. Canada, No.118/1982.

¹⁸⁰ Nowak **Manfred**, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights*, CCPR Commentary, 2nd Edition, N.P Engel Publisher, Germany 2005.

¹⁸¹ Buna göre, “Herkes, diğer kişilerle, siyasi, ekonomik, dinsel, sosyal, kültürel, mesleki, sendikal ya da başka nitelikteki meşru çıkarları geliştirmek, uygulamak ve korumak üzere dernek kurma hakkına sahiptir.” Genel olarak düzenlenen bu madde sendikal ve siyasi amaçlardan bahsederek dolaylı olarak sendika hakkı ve siyasi parti özgürlüğünü içermektedir.

4 Kasım 1950 tarihli AİHS'nin¹⁸² 11. maddesinin 1. fıkrası dernek kurma özgürlüğünü güvence altına almakta, maddede ayrıca sendika hakkına da yer verilmektedir.¹⁸³ Maddede açıkça yer almayan siyasi parti özgürlüğü, Sözleşme organlarının içtihadı yoluyla 11. madde kapsamında korunmaktadır.

AİHS çerçevesinde Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, dernek kurma özgürlüğünün, bireyin haklarını korumasının yanısıra derneklerin kendine özgü belirli haklarını koruduğunu da ilk kararlarından bu yana belirlemiştir.¹⁸⁴ Derneklerin düşünce ve toplantı özgürlüğüne sahip oldukları ve bu konuda devletlere dar bir takdir marjı bırakılacağı kararlarda açıklığa kavuşmuştur.¹⁸⁵ Toplu pazarlık, toplu sözleşme ve grev haklarının sağlanması konusunda ise sendika özgürlüğünü gerçekleştirecek başka bir aracın bulunmaması durumunda devletin bu hakları gerçekleştirme yükümlülüğü bulunduğu kabul edilmiştir.¹⁸⁶

AİHS'nin özellikle kişisel ve siyasal hakları güvence altına alması karşısında, yine Avrupa Konseyi çerçevesinde 18 Ekim 1961 tarihinde kabul edilen Avrupa Sosyal Şartı (ASS)¹⁸⁷ sosyal hakların genelini tek bir uluslararası metinde toplamıştır.¹⁸⁸ 3

¹⁸² 10 Mart 1954 tarihinde Türkiye Sözleşmeyi çekince ile onaylamıştır.

¹⁸³ 11. Maddenin 1. fıkrası uyarınca, “ Herkes asayışı bozmayan toplantılar yapmak, dernek kurmak, ayrıca çıkarlarını korumak için başkalarıyla birlikte sendikalar kurmak ve sendikalara katılmak hakkına sahiptir.”

¹⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tijen **Dündar Sezer**, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Dernek Kurma Özgürlüğü*, (Dernek)Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Feyyaz Gölcüklü), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, İzmir, s. 155 vd; Mustafa **Yıldız**, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Yargısı*, Alfa, İstanbul,1998, s. 91; Feyyaz **Gölcüklü**, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, 5. B., Turhan Kitabevi, 2004-Ankara, s.369 vd.

¹⁸⁵ **Dündar Sezer**, Dernek, s. 60 vd.

¹⁸⁶ Tijen **Dündar Sezer**, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulamasında Sendika Hakkı, *İzmir Barosu Dergisi*, Ekim, 2007, Y. 72, S. 4, s. 163-165

¹⁸⁷ 16 Haziran 1989 tarihinde Şart Türkiye tarafından onaylanmıştır.

¹⁸⁸ Melda **Sur**, *İş Hukukunun Uluslararası Kaynakları*, *Avrupa Konseyi Çerçevesinde Kabul Edilen Belgeler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995, s. 68,69 Bu belge, Avrupa Konseyi üyesi ülkeler tarafından 18.10.1961 tarihinde Torino'da imzalanmış ve 26.2. 1965'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye Şart'ı 7.8.1989 tarihinde onaylamıştır.

Mayıs 1996 tarihli Gözden Geçirilmiş ASS'nin¹⁸⁹ 2. bölümünün 5. maddesi örgütlenme hakkı başlığını içerir. ASS sosyal hakları içeren bir belge olduğundan, burada dernek özgürlüğünün, sendikal boyutu güvence altına alınmaktadır.

29 Haziran 1981 tarihli Afrika İnsan ve Halklarının Hakları Şartı, 10. maddesinin 1. fıkrasıyla şu hükmü getirmektedir. "Her birey, hukuka uygun olarak serbestçe dernek kurma hakkına sahip olacaktır."

24 Nisan 1986 tarihinde imzaya açılan Hükümet Dışı Uluslararası Örgütlerin Hukuki Kişiliklerinin Tanınması Hakkında Avrupa Sözleşmesi¹⁹⁰ uyarınca, bir hükümet dışı kuruluşun Sözleşme kapsamında tüzel kişilik hakkından yararlanması için uluslararası yarar güden veya kar amacı gütmeyen örgüt olması, sözleşmeci bir devletin iç hukuku uyarınca kurulmuş olması, en az iki sözleşmeci devlette faaliyette bulunması ve dernek merkezinin sözleşmeci devlet sınırları içinde olması gereklidir.

21 Kasım 1990 tarihli Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK), Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı'nda "İnsan Hakları, Demokrasi ve Hukukun Üstünlüğü" başlığı altındaki bölümde, herkesin örgütlenme özgürlüğüne sahip olduğu belirtilmektedir. Şart'ta aynı başlık altında herkesin sosyal haklardan yararlanmaya hakkı olduğu da teyit edilmiştir. Şart'ın "Hükümet Dışı Kuruluşlar" başlığı altındaki bölümünde, hükümet dışı kuruluşların, dini ve diğer grupların ve fertlerin AGİK hedeflerine ulaşılmasındaki önemli rolleri hatırlatılmıştır.

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı¹⁹¹ da 12. maddesi ile herkesin dernek kurma özgürlüğüne sahip olduğunu güvence altına

¹⁸⁹ Avrupa Sosyal Şartı'nın yerine geçmek üzere kabul edilen Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı Türkiye tarafından 6.10.2004 tarihinde imzalanmış ve onaylanmasına dair Bakanlar Kurulu kararı 9 Nisan 2007 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

¹⁹⁰ 1.1. 1991 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye Sözleşmeye taraf değildir.

¹⁹¹ Temel Haklar Şartı, AB vatandaşlarının temel haklarını ve AB'nin vatandaşlarına karşı sorumluluklarını düzenlemektedir. 13-14 Ekim 2000'de Fransa'nın Biarritz kentinde gerçekleşen AB zirvesinde devlet ve hükümet

almaktadır.¹⁹² Sendika hakkı, dernek kurma özgürlüğü kapsamında korunmuş, ayrıca siyasi amaçlı dernek kurulabileceği güvence altına alınmıştır.

iii) Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmeleri

Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ)¹⁹³ Sözleşmeleri içinde, 25 Ekim 1921 tarihli “Tarım İşçilerinin Dernek Kurma ve Birleşme Haklarına Müteallik Sözleşme”,¹⁹⁴ 9 Temmuz 1948 tarihli 87 Sayılı “Sendika Özgürlüğüne ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına İlişkin Sözleşme”,¹⁹⁵ 1 Temmuz 1949 tarihli 98 sayılı “Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkına İlişkin Sözleşme”,¹⁹⁶ 1975 tarihli 141 sayılı “Kırsal Kesim Çalışanlarının Örgütlerine İlişkin Sözleşme”, 7 Haziran 1978 tarihli 151 sayılı “Kamu Hizmetlerinde Örgütlenme Hakkının Korunmasına ve İstihdam Koşullarının Belirlenmesi Yöntemlerine İlişkin Sözleşme”¹⁹⁷ çalışanların sendikal haklarına ilişkin önemli sözleşmelerdir.

V. DERNEK KURMA ÖZGÜRLÜĞÜNÜN İNSAN HAKLARI İÇİNDEKİ YERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İnsan hakları çeşitli kriterlere göre sınıflandırılmışlardır.¹⁹⁸ Dernek kurma özgürlüğünün içerik açısından çok zengin bir hak

başkanlarının bilgisine sunuldu ve kabul gördü. Temel Haklar Şartı, 7-8 Aralık'taki 2000'deki "Nice Zirvesi"nde onaylandı.

¹⁹² Şart'ın 12. maddesine göre; “1. Herkes, barışçıl bir biçimde toplanma özgürlüğü ile her düzeyde, özellikle siyaset, sendika ve yurttaşlıkla ilgili konularda dernek kurma hakkına sahiptir. Bu, herkesin kendi çıkarlarını korumak için sendika kurma ve sendikalara girme hakkını da içerir. 2. Birlik düzeyindeki siyasi partiler, Birliğin vatandaşlarının siyasi iradesinin ifade edilmesine katkıda bulunurlar.” Bkz. Oğuz **Şimşek**, Bir Temel Hak Kataloğu Olarak Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı, *İzmir Barosu Dergisi*, Y.73, S.1, s. 125.

¹⁹³ UÇÖ çerçevesindeki denetim sistemi için bakınız Melda **Sur**, Sosyal Hakların Uluslararası Alanda Korunma Sistemleri, *İnsan Hakları Yıllığı*, C.19-20, 1997-1998, s. 75 vd.

¹⁹⁴ Sözleşme 24 Ekim 1960 tarihli kanunla Türkiye tarafından onaylanmıştır.

¹⁹⁵ Türkiye tarafından 8 Ocak 1993 tarihinde onaylanmıştır.

¹⁹⁶ Sözleşme 8 Ağustos 1951 tarihli kanunla Türkiye tarafından onaylanmıştır.

¹⁹⁷ Türkiye tarafından 8 Ocak 1993 tarihinde onaylanmıştır.

¹⁹⁸ Bu konuda bkz. Durmuş **Tezcan**, Mustafa R. **Erdem** ve Oğuz **Sancaktar**, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin, Ankara, 2004, s. 55 vd.

olması belli bir hak kategorisi içerisinde değerlendirilememesi sonucunu doğurmaktadır.¹⁹⁹

A. Kişisel ve Siyasal Hak-Ekonomik ve Sosyal Hak Olarak

Dar anlamda dernek kurma özgürlüğü klasik haklar içinde yer alan bir kişisel haktır. Pek çok Avrupa ülkesi Anayasası da dernek kurma özgürlüğünü kişisel ve siyasal haklar arasında sınıflandırmıştır.²⁰⁰

Dernek kurma özgürlüğünün özel bir türü olan sendika hakkı sosyal ve ekonomik bir haktır.²⁰¹ Belirtmek gerekir ki doktrinde sendika hakkının klasik hak niteliği taşıdığı da ileri sürülmektedir.²⁰² Bu görüşe göre sendika hakkı uluslararası düzeyde hem klasik haklara yer veren metinlerde hem de sosyal haklara yer veren metinlerde yer almaktadır. Bu durum sendika hakkının ikili ve çelişik bir niteliğe sahip olduğunu gösterir. Sendika hakkı bir yandan dernek kurma özgürlüğünün özel bir türü olarak klasik hak, diğer yandan ise çalışanların ekonomik ve sosyal haklar elde etmelerini sağlayan bir araç olarak sosyal haktır. Üstelik sendika hakkı diğer sosyal haklar gibi devletin olumlu edimde bulunmasını gerektiren bir hak ta değildir.²⁰³

¹⁹⁹ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 29, Toplantı ve gösteri yürüyüşünün hukuki niteliği için bkz. Esra **Atalay**, *Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Özgürlüğü*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995, s. 11.

²⁰⁰ **Alkema**, s. 58; Dernek kurma özgürlüğünün sosyal haklar arasında sınıflandırıldığı da olmuştur. Tanör’e göre, sendika hakkı bir sosyal hak olmakla birlikte, düşünce özgürlüğünün devamı olan dernek kurma özgürlüğü çok daha geniş bir anlama gelmektedir. Bu hak sosyal eşitsizlikleri giderme amacıyla ilgili olmayan pek çok amaçla kurulmaktadır. (ÖR: Turizm, kültür dernekleri, spor, kültür klüpleri veya işveren dernekleri gibi). Kanaatimizce de dernek kurma özgürlüğünün sosyal hak olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Bu konuda bkz. **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 98.

²⁰¹ **Tanör**, Sendika, s. 230; **Tuğ**, s. 7, **Özbudun**, Türk Anayasa, s. 134.

²⁰² Bkz. **Tuncay**, s. 21; **Tuğ A.**, s. 8, Fevzi **Şahlanan**, *Sendikalar Hukuku*, Basisen Eğitim ve Kültür Yayını, İstanbul, 1986, s. 34.

²⁰³ **Tanör** (Aktaran), Sosyal Haklar, s. 100,101: Vasak K., “Les problemes specifiques de la mise en oeuvre internationale des droits economiques et sociaux de l’homme” Vers Une Protection efficace des droits economiques et sociaux? Centre d’ Etudes Europeennes, Bruxelles, 1973, s.11-34; Ayrıca bkz. **Tuncay C.**, s. 21, Türk Anayasa Mahkemesi de 1961 Anayasası döneminde vermiş olduğu bir

Tanör'e göre pozitif hukuk metinlerine bakarak sosyal haklarla klasik haklar arasındaki ayırım çizgisini bulmak mümkün değildir. Bu ayrımı uluslararası belgelere dayanarak yapmaya çalışmak daha da zordur. Uluslararası belgeler çoğu kez farklı çıkarların etkili olması ile ve siyasi kaygılarla oluşurlar. Bu nedenle sendikal hakların uluslararası belgelerde hem klasik haklara yer veren metinlerde hem de sosyal hakların bulunduğu metinlerde yer almış olması bir delil sayılamaz. Bir hakkın gerçek niteliğini oluşturan, onun sosyal hak ya da klasik hak sayılmasına yol açan doğuş dinamikleri ile, bir hakkın uluslararası bir metne girmesine yol açan dinamikler ayrı şeylerdir. Çalışanların sendikal hakları emeğin korunması ile ilgilidirler ve sosyal haklar oldukları konusunda kuşku duymamak gerekir.²⁰⁴ Kanaatimizce de klasik haklara yer veren bir metinde yer alsa dahi, çalışanların sendika hakkı sosyal bir hak olarak ele alıp değerlendirilmelidir.

İşverenlerin sendika hakkının hukuki niteliği de doktrinde tartışmalıdır. Bir görüşe göre, işverenlerin sendika hakkı, sosyal değil ekonomik haktır. Bu görüş uyarınca, *“işverenlerin bu hakları yalnız “sendikal” sıfatının taşınması nedeniyle, sosyal haklar arasında sayılmalarına yol açabilir. Bazı pozitif kaynaklar bu konuda yanlış anlaşılmalara yol açabilir niteliktedir. Örneğin ASS., işverenlerin sendikal haklarına da yer verilmiştir. Oysa uluslararası belgelerde işverenlerin sendikal haklarına değinilmiş olması, çok hassas olan bir konuda tek yanlı görünmeme kaygısından ileri gelmektedir.”*²⁰⁵ Ekonomik haklar, kişilerin toplumsal ilişkilerde serbest ekonomik faaliyetlerini güvence altına alır.²⁰⁶ Sendika özgürlüğü amaç bakımından çalışanların çıkarlarını savunma aracı olarak bir sosyal hak olmakla birlikte, işverenlerin

kararda sendika hakkının hem kişi hakkı hem de sosyal hak olduğunu belirtmişti. Mahkemeye göre “Sendika kurma özgürlüğü bir yandan demokrasiye dayalı düzeni oluşturan kişiliğe bağlı hak ve ödevlerdendir, öte yandan da toplumsal yaşantıyı çağdaş ve uygarlık düzeyine erişirme amacı güden sosyal ve iktisadi hak ve ödevlerdendir.” b kz. **AYMK 8-9.2.1972, E.1970/48, K.1972/3, RG.19.10.1972, No.1431.**

²⁰⁴ **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 101; Aynı yönde b kz. **Kaboğlu İ.**, Kolektif, s. 29.

²⁰⁵ **Tanör**, Sosyal Haklar, s. 99.

²⁰⁶ Tekin **Akıllıoğlu**, *İnsan Hakları*, İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s.145.

örgütü olduğunda ekonomik hak niteliğini almaktadır.²⁰⁷ Bir diğer görüşe göre ise, işverenlerin sendika hakkı ekonomik ve sosyal bir haktır çünkü zaman içinde işçilerin sendikaları güçlenince işverenler de kendilerini koruma ve sendikalaşma ihtiyacı duymuşlardır. İşverenlerin sendika hakkı hem ekonomik hem de sosyal nedenlere dayanmaktadır. Nitekim ASŞ ve TC Anayasası da işçi ve işverenlerin sendika hakkına ekonomik ve sosyal çıkarlarını korumak için sahip olduklarını vurgulamaktadır.²⁰⁸

Dernek kurma özgürlüğünün bir uzantısı olan siyasi parti kurma özgürlüğü siyasal katılma ile yakından ilişkili olup, bir siyasi haktır.

Belirtmek gerekir ki her ne kadar dar anlamda dernek özgürlüğü kişi hakkı, sendika hakkı sosyal hak olsa da, bu hakların siyasal yönü bulunmaktadır.²⁰⁹ Demokratik bir rejimde, siyasal haklar kişilerin devlet ve toplum yaşamına doğrudan doğruya ve dilerse dolaylı olarak katılmasını öngören hakları içerirler.²¹⁰ Sendikaların ve derneklerin siyasal iktidarları etkileme işlevleri bulunmaktadır. Dernek kurma özgürlüğünün demokratik fonksiyonu olduğu yadsınamayacak bir gerçekliktir.²¹¹

B. Negatif-Pozitif-Aktif Statü Hakkı Olarak

Dar anlamda dernek kurma özgürlüğü negatif statü haklarından. Siyasi parti kurma hakkı bir siyasal hak olarak, aktif statü hakkıdır. Sendika hakkı ise her ne kadar sosyal hak olsa da pozitif statü hakları kapsamında değerlendirilmez. Çünkü

²⁰⁷ Tuğ, s. 8, Şahlanan, s.33, Tanör, Sosyal Haklar, s. 99,100.

²⁰⁸ Tuncay, s. 21.

²⁰⁹ Barendt, s. 280; Martin Scheinin, "Article 20", *The Universal Declaration of Human Rights*, Scandinavian University Press, der. Johannes Morsink, Scandinavian University Pres, Oslo, 1992, s. 287 Yazara göre, dernek kurma özgürlüğü toplantı ve düşüncüyü açıklama özgürlüğü ile birlikte siyasal haklar kategorisinin özünü oluşturmaktadır.

²¹⁰ Ahmet Mumcu ve Elif Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Savaş Yayınları, 3. Bası, Ankara, 2003, s. 162.

²¹¹ Temel hakların demokratik fonksiyonu konusunda bakınız Gören, s. 28; Toplantı ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğünün siyasal bir hak olduğu konusundaki görüşler için bkz. Atalay, s. 10, 11.

sendika hakkı da tıpkı klasik haklar gibi devlete olumlu bir edim değil, olumsuz bir edim yükleyen negatif statü hakkıdır.²¹²

Belirtmek gerekir ki bugün artık salt negatif statü haklarının bulunduğu durumlarda dahi, devletin salt dokunmama yükümlülüğünün yeterli olmadığı ve temel hakların yaşanabilir kılınması için devletin olumlu edimlerde bulunma mecburiyetinin bulunduğu kabul edilmektedir.²¹³

C. Bireysel-Kolektif Hak Olarak

Dernek kurma özgürlüğü, çift görünümlü(boyutlu) bir özgürlüktür. Bir tarafta bireysel yönü, diğer tarafta kolektif yönü bulunmaktadır.²¹⁴ –Yukarıda açıklandığı gibi- Derneğin üyelerinin yanında, kendine özgü bir varlık olan dernek de söz konusu özgürlüğün öznesidir.²¹⁵

Dernek kurma özgürlüğünün bireysel yönü, bireyin hak öznesi olmasından kaynaklanmaktadır. Kişiler dernek kurma amacıyla bir araya gelirken bireysel özgürlüklerinden yararlanırlar. Bu özgürlüğün bireysel yönü, kişi için derneğin kuruluşuna katılma, kurulmuş bir derneğe üye olma ya da olmama, dernekler arasında seçme hakkı ile dernek içinde faaliyette bulunma hakkını içerir.²¹⁶ Bu bağlamda derneğin kurulması ve üye olmaya ilişkin haklar dernek kurma özgürlüğünün olumlu yönünü oluştururken, üye olmaya zorlanmama ve ayrılma hakları olumsuz yönünü oluşturmaktadır.²¹⁷

²¹² **Özbudun**, Türk Anayasa, s. 134; **Tanör**, Sendika, s. 231.

²¹³ İbrahim **Kaboğlu**, “Hak ve Özgürlükler Anlayışındaki Gelişmelerin Anayasaya Yansıtılması Sorunu”, *Anayasa Yargısı*, C. 11, 1994, (Hak ve Özgürlükler), s. 241, **Gören**, s. 27.

²¹⁴ **Ewing**, Freedom, s. 240; **Şahlanan**, s. 34; **Tuğ**, s. 8, 9; **Kaboğlu**, Özgürlükler, s. 390, 391; David **Robertson**, *Dictionary of Human Rights*, Routledge, London, 1997, s. 87.

²¹⁵ **Kaboğlu**, Dernek, s. 109.

²¹⁶ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 75; **Tanör/ Yüzbaşıoğlu**, s. 173.

²¹⁷ **Kaboğlu**, Kolektif, s. 77; **Şahlanan**, s. 35.

Dernek, üyelerinden ayrı, bağımsız, kendine özgü bir örgütsel yapıya sahiptir. Dernek kurma özgürlüğünün kolektif yönü, bu özgürlüğün bir diğer öznesi olan derneğin hukuk güvencesi altına alınmasını anlatır. Bu güvence derneğin kurulmasından sona erme anına kadar sürer. Derneğin kurulması, serbestçe faaliyette bulunması ve varlık güvencesi kolektif dernek özgürlüğünü karşılamaktadır.²¹⁸

Dernek kurma özgürlüğü bireysel ve kolektif öğelerin varlığından oluşan bir bütündür.²¹⁹ Bununla birlikte bu iki boyut arasında zaman zaman gerilimli bir ilişki yaşanmakta, bireysel ve kolektif yön çarpışıp yarışmaktadırlar.²²⁰ Böyle bir durum bir kişinin derneğe üye olmak istemesine rağmen derneğin kişiyi üye kabul etmemesinde ya da üye kalmak isteyen bir kişinin üyelikten çıkarılmasında yaşanabilir. Yine geçmişte sıklıkla uygulanan günümüzde ise istisnai olarak görülen kişilerin sendika üyeliğine zorlanmaları (kapalı işyeri şartı uygulamaları) bireysel ve kolektif öğelerin çarpışmasına bir örnektir.

Kanaatimizce, bireyin ve derneğin hangi haklarının korunacağı mümkün olduğunca geniş yorumlanmalıdır. Özgürlüğün bireysel ve kolektif yönleri çarpıştığında, somut olayın özellikleri dikkate alınarak ve bir denge kurularak karar verilmelidir. Bu konuda son sözü yargı organları söyleyecektir.

²¹⁸ Tanör /Yüzbaşıoğlu, s. 173; Tuğ , s. 9; Tuncay, s. 23.

²¹⁹ Kaboğlu, Kolektif, s. 81; Narmanhoğlu, s. 12.

²²⁰ Tuncay, s. 25.

VI. SONUÇ

Dernek kurma özgürlüğü içeriği çok geniş bir haktır. Sendika ve siyasi parti özgürlükleri ayrıca düzenlenmedikleri takdirde, dernek kurma özgürlüğü bu özgürlükleri de içermektedir. Ayrıca dernek kurma özgürlüğü hem bireylerin hem de derneklerin haklarını kapsamına alır.

Dernek kurma özgürlüğünün çok kapsamlı bir hak olması, onun belirli bir hak kategorisi içinde ele alınamaması sonucunu doğurmaktadır. Dernek kurma özgürlüğü, bir yandan kişisel ve siyasal haklar diğer yandan sosyal, ekonomik ve kültürel hak kategorileri arasında bir bağ kurmaktadır. Dernek kurma özgürlüğünün bu karma yapısı, temel hak türleri arasında yapılan ayırımın ve sınıflandırmanın kesin olamayacağını açıkça kanıtlamaktadır. Temel hak ve özgürlüklerin bölünemez oluşuna dernek kurma özgürlüğü çok güzel bir örnek oluşturmaktadır.²²¹

Tarih boyunca dernekler yoluyla kişilerin bir araya gelmelerine yöneticiler sıcak bakmamışlar, kişilerin örgütlenmelerini engellemeye çalışmışlardır. Dernek kurma özgürlüğü, yöneticiler tarafından bir tehdit olarak algılanması ve kolektif yönü olan bir hak olması itibariyle, bireysel hak olarak nitelendirdiğimiz diğer haklardan çok daha geç güvence altına alınmıştır. 18. ve 19. yüzyılda hakim olan ve tüm hakların kaynağını insan olarak gören bireyci anlayış, yalnızca bireylerin hakları olabileceğini kabul etmişti. Bu anlayış, bir araya gelmenin gücünden çekinen ve sendikaların gücünden korkan yöneticiler için dernek kurma özgürlüğünün tanınmaması yolunda elverişli bir iklim yaratmıştır.

Zamanla verilen mücadelelerin sonucunda ve derneksel örgütlenmelerin güç kazanmasıyla, dernek kurma özgürlüğü pozitif hukuk belgelerine girmiştir. 19. yüzyılda yalnızca birkaç Anayasada güvence altına alınan bu özgürlük, esas itibariyle 20. yüzyılda Anayasalarda ve uluslararası belgelerde yerini almıştır. Sendika ve siyasi parti özgürlüklerinin ayrıca güvence altına

²²¹ Imbert, s. 14

alınması kural olarak daha geç gerçekleşmiştir. Öyle ki yirminci yüzyılın ikinci yarısına dek hukuk belgelerinde siyasi partilerden hiç söz edilmemekteydi. Bugün itibariyle sendika ve siyasi parti özgürlüklerine yer verilmeyen hukuk metinlerinde bu özgürlükler dernek kurma özgürlüğü şemsiyesi altında korunmaktadırlar.

Yalnızca dernek kurma özgürlüğünün güvence altına alındığı ve bu özgürlüğün kapsamının açıkça belirtilmediği Anayasalar ve uluslararası sözleşmeler açısından, özgürlüğün kapsamını belirlemek yargı organlarına ve denetim mekanizmalarına düşmektedir. Dernek kurma özgürlüğü bireysel ve kolektif yönleri olan çifte görünümlü bir haktır. Kanaatimizce dernek kurma özgürlüğünün bireysel ve kolektif yönleri geniş yorumlanmalı, hem bireye hem de derneğin kendisine geniş bir seçme ve faaliyet alanı bırakılmalıdır. Nitekim ulusal ve uluslararası yargı organları ile denetim mekanizmalarının kararları da bu yönde gelişim göstermektedirler. Bireysel ve kolektif öğelerin çarpıştığı durumlarda ise durumun özellikleri dikkate alınarak hassas bir denge kurulacaktır.

Dernek kurma özgürlüğü bireyin gelişimi için olduğu kadar, iş yaşamı, siyasal alan ile demokrasi için vazgeçilmez bir özgürlüktür ve toplumların ne kadar gelişmiş ve demokratik olduklarını belirlemek için ölçüttür. Tarihsel süreçte ne kadar zorluklarla elde edilebildiği her zaman hatırd tutularak bu özgürlüğün yaşanabilir kılınması için herkesin çaba göstermesi gereklidir.

Kaynaklar

- Akıllıoğlu**, Tekin, *İnsan Hakları*, İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.
- Akın**, İlhan *Temel Hak ve Özgürlükler*, 3. B., İstanbul, 1971, (Temel Hak).
- Akın**, İlhan, *Kamu Hukuku*, 2. B., Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, (Kamu).
- Akipek** Jale ve Turgut Akıntürk, *Türk Medeni Hukuku*, 1. C., 5. B., Beta, 2004.
- Alkema**, Evert, *Freedom of Association and Civil Society*, in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993.
- Atalay**, Esra, *Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Özgürlüğü*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995.
- Baron**, Jerome ve Thomas Dienes, *Constitutional Law*, Blackletter Series-West Group, 1999.
- Barendt**, Eric, *Freedom of Speech*, Clarendon Press, Oxford, 2002.
- Bell**, John, *French Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Canıklioğlu**, Meltem, *Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2007.
- Chemersinsky**, Erwin and Finsk Catherina, The Expressive Interest of Associations, *William and Mary Bill of Rights Journal*, V.9, N.3, 2001.
- Clayton**, Richard and Hugh Tomlinson, *The Law of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Çelik**, Nuri, *İş Hukuku Dersleri*, 18. B., Beta, İstanbul, 2005.
- David**, Anne, “Freedom of Association and Freedoms of Associations” in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993.

- Davidson**, Scott, An Introduction to International Human Rights, Open University Press, 1993.
- Despax** Michel and Jacques Rojot , Labor Law and Industrial Relations in France, Kluwer, Deventer, 1987.
- Diwan**, Paras, *Human Rights and the Law*, Universal and Indian, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1998.
- Donnelly**, Jack, (Çev. Erdoğan M.- Korkut L.), Teori ve Uygulamada İnsan Hakları, Yetkin Yayınları, Ankara, 1989.
- Duverger**, Maurice, *Siyasal Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 278, Ankara, 1970.
- Dündar Sezer**, Tijen, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Dernek Kurma Özgürlüğü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Feyyaz Gölcüklü), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005, (Dernek).
- Dündar Sezer**, Tijen, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulamasında Sendika Hakkı, *İzmir Barosu Dergisi*, Ekim,2007, Y.72.
- Ebke**, Werner ve Mathew Finkin, *Introduction to German Law*, Kluwer Law International, London, 1996.
- Eliot**, Catherina and Frances Quinn, English Legal System, 4th ed., Longman, London, 2002.
- Erdoğan**, Mustafa, Liberal Toplum, Liberal Siyaset, Siyasal Kitabevi, 2. B., Ankara, 1998(Liberal).
- Erdoğan**, Mustafa, Anayasal Demokrasi, Ankara, 2004, (Anayasal).
- Eroğul**, Cem, “Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Birkaç Tarihsel Örnek ve Tartışma”, *Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981
- Ewing**, Keith, *The Funding of Political Parties*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, (Political Parties).
- Ewing**, Keith, “Freedom of Association”, in: *Individual Rights and the Law in Britain*, Crudden Mc C.- Chambers G.(edited by), Clarendon Press, Oxford, 1994, (Freedom).
- Ewing**, Keith, Freedom of Association in Canada, Alberta Law Review, V:XXV, N.3, 1987.
- Fellman**, David, *The Constitutional Right of Association*, The University of Chicago Press, Chicago, 1963.

- Fenwick**, Helen, *Civil Liberties and Human Rights*, 3. B., Cavendish Publishing, London, 2002.
- Finkelstein**, Neil, *Canadian Constitutional Law*, 5th ed., V:2, Carswell, 1986.
- Ford**, Michail ve **Hendy**, John “ASLEF v. UK”, *Brief Note, The Institute of Employment Rights*, <http://www.ier.org.uk/system/files/ASLEF+v+UK+final+for+website+corr+by+jh1.pdf>, 21.9.2007.
- Foster**, Nigel, *German Legal System and Laws*, 2. B., Blackstone Press Limited, 1996.
- Garner** Robert ve Richard Kelly, *British Political Parties Today*, 2.B., Manchester University Press, Manchester, 1988.
- Gemalmaz**, Mehmet Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 4. B., Beta, İstanbul-2003.
- Germer**, Peter Interventions Relating to the Theme “Freedom to Form and Join or Not to Join Trade Unions,(Interventions) in: Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in Collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993.
- Gibson**, John, *Dictionary of International Human Rights*, Scarecrow Press, London,1996.
- Gölcüklü**, Feyyaz, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, 5. B., Turhan Kitabevi, 2004-Ankara.
- Gören**, Zafer, *Temel Hak Genel Teorisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 2000.
- Gunther**, Gerald, *Constitutional Law*, 12. B., University Casebook Series, 1991.
- Gutmann**, Ammy, “Freedom of Association, An Introductory Essey” in: *Freedom of Association* edited by Ammy **Gutmann**., Princenton University Press, 1998.
- Halmi**, Gabor, Interventions Relating to Theme “Freedom To Form and Join or Not to Join Trade Unions” in , in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in Collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993.
- Hatemi**, Hüseyin, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1. C., İstanbul,1979.
- Hill**, Mc Graw ve Lous Fisher, *Constitutional Rights: Civil Rights and Civil Liberties*, Publishing Company, 1990.

Hogg, Peter *Constitutional Law in Canada*, 4. B., Carswell, 1997.

Imbert, Pierre Henri, Opening Speech, in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in Collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993.

Işıklı, Alpaslan, *Sendikacılık ve Siyaset*, İmge, 4. B., Ankara, 1990.

Janis, Mark, Richard Kay and Anthony Bradley, *European Human Rights Law*, Oxford, 2000.

Kaboğlu, İbrahim, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989, (Kolektif).

Kaboğlu, İbrahim, *Özgürlükler Hukuku*, 6.B., AFA Yay., İstanbul, 2002, (Özgürlükler).

Kaboğlu, İbrahim, “Hak ve Özgürlükler Anlayışındaki Gelişmelerin Anayasaya Yansıtılması Sorunu”, *Anayasa Yargısı*, C. 11, 1994, (Hak ve Özgürlükler).

Kaboğlu, İbrahim, “Dernek ve Toplantı Özgürlükleri”, *İnsan Hakları Yıllığı*, C.14,1992, (Dernek).

Kaboğlu, İbrahim, “Fransız Siyasi Partileri ve Toplumsal Temelleri”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.3, 1985.

Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

Karadeniz Çelebican, Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 3. B., Ankara,1996.

Khan, Andy, “The Canadian Charter, Freedom of Association and Labor Relations”, *Industrial Relations Journal*, V.20, N.1, 1989.

Knoke, David, *Organizing For Collective Action, The Political Economies of Associations*, New York, 1990.

Kommers, Donald P., *Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*, Duke, 1997.

Köprülü, Bülent, *Medeni Hukuk, Genel Prensipler-Kişinin Hukuku*, 2.B., İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Manfred, Nowak, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights*, CCPR Commentary, 2nd Edition, N.P Engel Publisher, Germany 2005.

Michalowski, Sabrina ve Lorna Woods, *German Constitutional Law, The Protection of Civil Liberties*, Ashgate, Dartmouth, 1999.

Morange, Jean, “Freedom of Association” (General Report) in Seminar Organized by the Secretariat General of Council of Europe in Collaboration with the Ministry of Justice of Iceland, Reykjavik, 26-28 August 1993.

- Morris**, Gillian, “Freedom of Asssociation and the Interests of State” in: *Human Rights and Labour Law*, Ewing K. D., Gearty G. A. and Hepple B. A (edited by), Essays for Paul Higgins, Mansell Publishing-1994.
- Mumcu**, Ahmet ve Elif Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 3. Bası, Savaş Yayınları, Ankara, 2003.
- Narmanlıoğlu**, Ünal, *İş Hukuku II, Toplu İş İlişkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2001.
- Neal**, Alan, *Fundamental Social Rights at Work*, Brookfield USA-1999.
- Odyakmaz**, Zehra, “Siyasi Partilerin Kapatılması İle İlgili Hükümlerde Uyumsuzluklar ve Uygulamadaki Güçlükler, *Anayasa Yargısı*, C.13, Ankara, 1996.
- Özbudun**, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 7. B., Yetkin Yayınları, Ankara, 2002, (Türk Anayasa).
- Özbudun**, Ergun, *Siyasi Partiler*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, (Siyasi Partiler).
- Özcan**, Hüseyin ve Murat Yanık, *Siyasi Partiler Hukuku*, DR Yayınları, İstanbul, 2002.
- Özdamar**, Demet ve Diğerleri, *Dernekler Kanunu*, Kartal Yayınları, Ankara, 2006.
- Özsunay**, Ergun, *Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, 5. B., İstanbul, 1982.
- Raggi** R., “An Independent Right to Freedom of Association”, *Harward Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, V.12, N.1, Winter, 1977.
- Rand**, Ayn (Çev. Mustafa Erdoğan), *Kolektif Haklar : Atilla Yayla, Sosyal ve Siyasal Teori, Siyasal Kitabevi*, 2. Baskı, Ankara,1994.
- Rand**, Ayn, (Çev. Atilla Yayla), *İnsan(ın) Hakları : Atilla Yayla, Sosyal ve Siyasal Teori, Siyasal Kitabevi*, 2. Baskı, Ankara,1994.
- Rice**, Charles E., *Freedom of Association*, New York University Press, New York, 1962.
- Robertson**, David, *Dictionary of Human Rights*, Routledge, London, 1997.
- Saka**, Zafer, *Uygulamada Sendikalar Hukuku*, Adana, 1979.
- Seminar on Freedom of Association**, London, UK, 18.06.1968.

- Sur**, Melda, *İş Hukukunun Uluslararası Kaynakları, Avrupa Konseyi Çerçevesinde Kabul Edilen Belgeler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1995.
- Şahlanan**, Fevzi, *Sendikalar Hukuku*, İstanbul, 1986.
- Scheinin**, Martin, "Article 20", in: *The Universal Declaration of Human Rights*, Scandinavian University Press, Johannes Morsink (edited by), Scandinavian University Press, Oslo, 1992.
- Şimşek**, Oğuz, Bir Temel Hak Kataloğu Olarak Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı, *İzmir Barosu Dergisi*, Y.73, S.1., 2008.
- Tezcan**, Durmuş, Mustafa R. Erdem ve Oğuz Sancaktar, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 2. B., Seçkin, Ankara, 2004.
- Tanör**, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na göre Türk Anayasa Hukuku*, Beta, İstanbul, 2001.
- Tanör**, Bülent, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul, 1978, (Sosyal Haklar).
- Tanör**, Bülent, "Sendika Hakkı ve Özgürlüğü": *İnsan Hakları*, Gökçen **Alpkaya** ve Diğerleri (Derleyen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, (Sendika) s. 230.
- Teziç**, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 10. B., Beta B., İstanbul, 2005.
- Tacqueville**, Aleix, (ed. Philip Bradley-Henry Reeve), *Democracy in America*, V. I, New York, 5th printing, 1951.
- Tokol**, Aysen, *Avrupa Birliğine Üye Ülkelerde Sendikal Hareket*, Vipaş, Bursa, 2000.
- Tuğ**, Adnan, *Sendikalar Hukuku*, 2. B., Yetkin, 1992.
- Tuncay**, Can, *Toplu İş Hukuku*, Alfa, İstanbul, 1999.
- Uygun**, Oktay, "İnsan Hakları Kuramı," : *İnsan Hakları*, Gökçen **Alpkaya** ve Diğerleri (Derleyen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Warren**, Stephen, Of Merit Badgets and Sexual Orientation: The New Jersey Supreme Court Balances the Law Against Discrimination and the Freedom of Association in Dale v. Boy Scouts of America, *Setan Hall Review*, 2000, V.30, N.3.
- Yavuziğit**, Hikmet, "Dernekler ve Demokrasi", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, *Prof. Dr. Latif Çakıcı'ya Armağan*, C.50, No:1-2, Ocak-Haziran-1995.
- Yıldız**, Mustafa, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Yargısı*, Alfa, İstanbul, 1998.

Yücekök, Ahmet, *Türkiye’de Dernek Gelişimleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.

Yücekök, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Toplumsal Sorunlar Karşısında İngiliz Siyasi Partilerinin Evrimi” (Siyasi Partiler), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.22, S.4, Y.1967.

Zevkliler, Aydın, Beşir Acabey ve Emre Gökyayla, *Medeni Hukuk*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2000.

Zevkliler, Aydın ve Ayşe Havutçu, *Medeni Hukuk*, Seçkin, Ankara, 2002.